

Ruimte voor Rechtvaardigheid

Een sociaal-liberale visie op ruimtelijke ordening

Suzanne van den Eynden

Met:

Susanne Dallinga
Tjeerd Dierckxsens
Gido ten Dolle
Martine Drijftholt
Ivo Thonon
Bart Vink
Stijn Wenders

Over de Mr. Hans van Mierlo Stichting

De Mr. Hans van Mierlo Stichting (VMS) is het onafhankelijk wetenschappelijk bureau van D66. De VMS heeft tot doel het sociaal-liberale gedachtegoed verder te ontwikkelen en te verspreiden binnen en buiten D66. Dit doet zij onder andere door het uitvoeren van toegepast onderzoek naar maatschappelijke vraagstukken, het organiseren van lezingen en symposia, het geven van trainingen en workshops en het publiceren van het tijdschrift *Idee* en de podcast *Appèl*.

Samengesteld door: Suzanne van den Eynden

Met: Susanne Dallinga, Tjeerd Dierckxsens, Gido ten Dolle, Martine Drijftholt, Ivo Thonon, Bart Vink en Stijn Wenders

Vormgeving: Femke Verhelst

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
www.vanmierlostichting.nl

Twitter: @VMStichting
Instagram: [mr.hansvanmierlostichting](https://www.instagram.com/mr.hansvanmierlostichting)
Linkedin: Mr. Hans van Mierlo Stichting
Aanmelden nieuwsbrief: vanmierlostichting@d66.nl

Maart 2022 © Alle rechten voorbehouden

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1 Beter bouwen, beter wonen	12
Hoofdstuk 2 Mobiliteit: van bezit naar gebruik	18
Hoofdstuk 3 Eerlijke energie	20
Hoofdstuk 4 Natuur heeft de toekomst	23
Hoofdstuk 5 Ruim baan voor werk	26
Aanbevelingen voor lokale coalitieonderhandelaars	29

Inleiding

In Nederland zijn de maatschappelijke ambities en opgaven groot. Meer en beter betaalbare woningen, schone energie, vermindering van stikstofuitstoot, goede bereikbaarheid van werk, onderwijs, zorg en andere voorzieningen én ook nog ruimte voor de natuur en voor bedrijvigheid: alle zijn nodig voor een rechtvaardig, duurzaam, vrij en welvarend Nederland.

De ruimte voor deze ambities is echter beperkt. Op 1 januari 2020 telde Nederland 517 inwoners per vierkante kilometer landoppervlak, waarmee Nederland na Malta het dichtstbevolkte land van de Europese Unie is.¹ Dit beperkte aantal vierkante kilometers leidt onvermijdelijk tot soms botsende claims op de schaarse beschikbare ruimte. De keuze voor locaties van nieuwe woningen heeft immers gevolgen voor de natuur en brengt per definitie mobiliteitsvragen met zich mee. De energietransitie maakt het opwekken van duurzame energie via wind en zon noodzakelijk, hetgeen soms botst met natuur en de gebouwde omgeving. Welk type bedrijven waar een plek krijgen, heeft eveneens gevolgen voor de overige functies die ruimte nodig hebben.

De ordening van de verschillende ‘ruimtevragers’ - wonen, mobiliteit, energie, natuur en werk - op het beperkte landoppervlak heeft vanzelfsprekend een technisch karakter. Maar daarnaast zijn ruimtelijke ordeningsvraagstukken bij uitstek een *politieke* kwestie. Hoe onze leefomgeving is ingericht en welke afwegingen daarbij worden gemaakt, heeft namelijk directe gevolgen voor het dagelijks leven van mensen, op korte en lange termijn, voor huidige en toekomstige generaties. Een neutrale inrichting van Nederland bestaat niet en elk besluit heeft vergaande sociale, politieke en economische consequenties. In dit paper staat de vraag centraal wat het betekent om ruimtelijke ordening te bezien vanuit dit politieke perspectief. Sociaal-liberale kernwaarden als vrijheid, gelijkheid en democratie zijn daarin leidend.

In §1 worden belangrijke ruimtelijke trends en uitdagingen geïnventariseerd waar Nederland de komende jaren mee te maken krijgt. Vervolgens worden in §2 politieke trends besproken die het ruimtelijk beleid van de afgelopen jaren diepgaand beïnvloed hebben. In de eerste plaats is dat decentralisatie: de keuze om zoveel mogelijk verantwoordelijkheden op lagere bestuursniveaus te beleggen. In de tweede plaats gaat het om de eenzijdige focus op bepaalde regio’s als kernen van economische groei vanuit de gedachte dat dit de algemene welvaart zou vergroten. §3 bespreekt de thematiek van ruimtelijke ordening vanuit het perspectief van sociaal-liberale kernwaarden als vrijheid, gelijkheid en democratie. In de daaropvolgende deelhoofdstukken wordt beargumenteerd wat dit sociaal-liberale perspectief concreet betekent voor wonen, mobiliteit, energie, natuur en werk.

Dit paper sluit af met tien aanbevelingen. Deze zijn bedoeld als handreiking voor lokale coalitieonderhandelaars die deze overwegingen een plaats kunnen geven in de totstandkoming van college-akkoorden na de gemeenteraadsverkiezingen van 16 maart 2022. Het doel van deze aanbevelingen is dat zoveel mogelijk gemeenten ruimte bieden aan rechtvaardigheid.

---

1. Rijksoverheid. *Compendium voor de Leefomgeving: Bevolking en wonen*. 20 oktober 2020.

Ruimtelijke trends en uitdagingen

Een land is geen statische ordening van fysieke en culturele fenomenen. Nederland verandert voortdurend, op het gebied van demografie, ecologie, klimaat en gebruik van de leefomgeving. Een aantal concrete ontwikkelingen hebben gevolgen voor de ruimtelijke inrichting van Nederland in het komend decennium.

1. De bevolking van Nederland zal blijven groeien: tot 2025 groeit het aantal inwoners in Nederland met 1,3 miljoen, en het aantal huishoudens met 850.000.² De belangrijkste reden daarvoor is niet meer de toename van de binnenlandse bevolking, maar **de verwachte groei van immigratie**: de migratie neemt sinds 2005 jaarlijks toe (behalve in 2020) en het migratiesaldo neemt toe sinds 2012.³ Het CBS verwacht dat in 2070 42 procent van de Nederlanders een migratieachtergrond heeft.⁴
2. Nederland krijgt **steeds meer eenpersoonshuishoudens**: het aantal eenpersoonshuishoudens groeit naar verwachting van 3 miljoen nu naar 3,8 miljoen in 2060, terwijl het aantal meerpersoonshuishoudens nauwelijks toeneemt.⁵ Belangrijkste oorzaken zijn de vergrijzing (het aantal ouderen groeit, die vaker hun partner hebben verloren), verminderde paarvorming en een toegenomen risico op scheidingen.⁶
3. **Per persoon hebben Nederlanders steeds meer ruimte gekregen om te wonen.** De gemiddelde huishoudensgrootte is teruggelopen van 4,5 leden per huishouden in 1900, via 3,5 leden in 1970 naar 2,14 leden per huishouden in 2020 (-54 procent).⁷ In dezelfde
- periode is de stedelijke inwonerdichtheid teruggelopen van 260 naar 60 inwoners per hectare (-77 procent).⁸ Deze combinatie van huishoudensverdunding én afname van bevolkingsdichtheid in steden en dorpen legt een grotere druk op de ruimte. Gemiddeld heeft een Nederlander 65 vierkante meter woonoppervlakte tot haar beschikking.⁹ Dat blijkt ruim, vergeleken met andere Europese landen.¹⁰
4. Om de doelen uit het Klimaatakkoord te halen, moet in 2030 **70 procent van onze elektriciteit uit bronnen komen die om meer ruimte (zon, aardwarmte) of bufferruimte (wind)** vragen dan kolen- en gasgestookte elektriciteitscentrales en kerncentrales.¹¹
5. Om de stikstofuitstoot terug te brengen, is een **transitie in de landbouw** noodzakelijk, onder meer de overgang naar een kringlooplandbouw. Hiermee zal landbouwgrond vrijkomen en daarmee ruimte voor nieuwe bestemmingen.
6. **De positie van Nederland in de Delta zal nog kwetsbaarder worden.** Een stijgende zeespiegel¹², onregelmatigere neerslag en aanvoer vanuit de rivieren, en vaker – en vaker langere periodes – van droogte nopen tot de aanleg van meer waterbuffers voor drinkwater, industrie en landbouw. De bodemdaling in

2. ABF Research. *Rapportage Primos 2021*.

3. Centraal Bureau voor de Statistiek. 'Hoeveel immigranten komen er naar Nederland?' <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-immigranten-komen-naar-nederland>. Laatst geraadpleegd op 25 februari 2022.

4. Centraal Bureau voor de Statistiek. 'Prognose: bevolking blijft komende 50 jaar groeien'. Den Haag: 16 december 2020.

5. Centraal Bureau voor de Statistiek. 'Huishoudensprognose 2018-2060: opmars eenpersoonshuishoudens zet door'. Den Haag: 2018.

6. Centraal Bureau voor de Statistiek. 'Huishoudensprognose 2021-2070: Groei aantal huishoudens houdt aan'. Den Haag: 16 december 2021.

7. Centraal Bureau voor de Statistiek. 'Hoeveel huishoudens zijn er in Nederland?' <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/woonsituatie/huishoudens-nu>, laatst geraadpleegd op 25 februari 2022.

8. C. Rommelse. 'Wet van behoud van ruimtevraag', 27 juni 2021.

9. Centraal Bureau voor de Statistiek. 'Woonoppervlakte in Nederland'. Den Haag: 2 juni 2018.

10. J. van Bockxmeer. 'Over deze oplossing voor de woningnood hoor je nooit iemand'. *De Correspondent*, 17 mei 2021.

11. Rijksoverheid. Klimaatakkoord Elektriciteit. www.klimaatakkoord.nl/elektriciteit, laatst geraadpleegd op 25 februari 2022.

12. KNMI. *Klimaat signaal 2021: Hoe het klimaat in Nederland snel verandert*.

West-Nederland zorgt daarnaast voor een grotere aanvoer van zout water vanuit de zee. Deze gebieden zullen minder geschikt worden voor landbouw en/of vragen om voorzorgsmaatregelen om bewoning mogelijk houden. In bijvoorbeeld Brabant loopt de kwetsbare zandgrond daarentegen juist het risico zo droog te worden dat landbouw- en natuurgebieden dreigen te verdwijnen.¹³

7. **Het toerisme naar Nederland groeit** al bijna onafgebroken sinds 2000¹⁴ en de verwachting is dat dit, wanneer corona onder controle is, blijft groeien.

De komende jaren, maar vaak ook nu al, heeft dit deze gevolgen:

1. **Het wordt drukker in en rond onze steden**, zowel door bewoning, bedrijvigheid als toerisme; de coronapandemie heeft de trek naar de stad niet structureel doen verminderen.¹⁵ Ook in steden willen mensen meer ruimte om te wonen (in vierkante meter per woning). Hoewel de Randstad als gevolg van binnenlandse verhuizingen per saldo inwoners verloor, nam het aantal inwoners er door natuurlijke aanwas en een positief buitenlands migratiesaldo toch sterk toe.¹⁶ De toename van het thuiswerken als gevolg van de pandemie lijkt te resulteren in een toenemende vraag naar ruimere woningen om het thuiswerken beter te faciliteren. Als deze trend doorzet, kan dit ook leiden tot een **grotere vraag naar woningen buiten de stad**.¹⁷
2. **Er is sprake van krimp aan de randen van Nederland**. Jongeren trekken vaak naar steden¹⁸, waardoor de band met de gemeenschap waarin ze zijn opgegroeid minder sterk kan worden. Na hun opleiding keren ze

doorgaans niet terug naar hun geboorteplaats, ook niet degenen die dat wel zouden willen; dit als gevolg van het tekort aan starterswoningen in zowel stedelijke gebieden als dorpen.¹⁹

3. **Mensen worden mobieler, vooral met de auto en (elektrische) fiets**. Hierbij moet als kanttekening worden geplaatst dat OV- en vliegvluchten door de coronacrisis naar verwachting pas in 2025 terug zijn op het niveau van 2019.²⁰
4. **De groei van mainports** (Schiphol en zeehaven Rotterdam) **botst** met andere ruimtevragers zoals woningen en windmolens. Dit heeft implicaties voor de mate waarin de mainports kunnen blijven groeien.
5. **De vraag naar winkels blijft afnemen en winkelleegstand blijft toenemen**²¹, onder meer door demografische verschuivingen: oudere mensen kopen minder spullen (vooral minder kleding). De coronapandemie versterkt de al bestaande trend van winkelleegstand door een verschuiving naar online winkelen en doordat mensen vaker geld uitgeven aan andere bezigheden.²²
6. **Kantoren: minder leegstand, meer concentratie, andere behoeften**.²³ De kantorenleegstand is afgenomen van 16 procent in 2016 naar 8 procent in 2020. Veel leegstaande kantoren hebben inmiddels een andere bestemming gekregen en er is veel minder bijgebouwd. Kantoren worden ontmoetingsplekken in plaats van plekken met bureaus en belangrijker in de slag om werknemers. Het thuiswerken lijkt voorsnog beperkt effect te hebben op de kantorenmarkt; wel zullen kantoren anders gebruikt worden, bijvoorbeeld met meer (online) overlegplekken en minder (open) werkplekken.²⁴

13. Brabantadvies. *Sleutelrol voor de bodem bij klimaatverandering*. Den Bosch: 2017.

14. Centraal Bureau voor de Statistiek. *Tendrapport voor toerisme, recreatie en vrije tijd*. Den Haag: 2020.

15. E. Buitelaar. *Waarom corona de stad waarschijnlijk niet op de knieën krijgt*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2021.

16. ABF Research. *Rapportage Primos 2021*.

17. D. Hamers e.a. Grote opgaven in een beperkte ruimte. *Ruimtelijke keuzes voor een toekomstbestendige leefomgeving*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2021.

18. Centraal Bureau voor de Statistiek. *Dossier verstedelijking: waar groeit of krimpt de bevolking?* <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-verstedelijking/hoofdcategorieen/waar-groeit-of-krimpt-de-bevolking>. Laatst geraadpleegd op 25 februari 2022.

19. L. Groenemeijer en M. van der Leli. *Inventarisatie Plancapaciteit Mei 2021*. Den Haag: ABF Research, 2021 en oa C. van Dalen. 'Noodkreet jongeren uit Sint Jans klooster: waar blijven onze woningen?'. De Stentor, 25 januari 2022.

20. Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat. *Kerncijfers mobiliteit 2020*.

21. D. Evers e.a. *Veerkracht op de proef gesteld. Een verkenning van de impact van corona op binnensteden*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2020.

22. 'Leegstand loopt op naar 10 procent, 'dit kan een kantelpunt zijn', Stadszaken, 23 september 2020.

23. J. Verhaegh. 'Kantorenmarkt breekt record in coronajaar met historisch lage ingebruikname én historisch lage leegstand', 2021.

24. E. Buitelaar e.a. *Thuiswerken en de gevolgen voor wonen, werken en mobiliteit*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2021.

Politieke trends: gebrek aan regie en focus op economische groei

De keuzes achter de ruimtelijke ordening van Nederland hebben gevolgen voor de verdeling van vrijheid, kansen, welvaart en zeggenschap. Dat is een logische conclusie, gezien de fundamentele invloed van ruimtelijke aspecten op het leven van mensen. Of in een regio voldoende woningen beschikbaar zijn en hoe economische activiteiten zijn verdeeld over het land zijn vraagstukken die – hoe dan ook – invloed hebben op de manier waarop mensen zich verhouden tot politieke thema's als vrijheid, gelijkheid en democratie.

Dit betekent dat neutrale keuzes in ruimtelijke ordening niet bestaan. Of we nu willen of niet: de keuzes die overheden maken, zijn politieke keuzes. Van uit dit perspectief bezien, vallen over de afgelopen twintig jaar twee belangrijke politieke trends op in het ruimtelijk ordeningsbeleid. Er is een afname te zien van landelijke regie, en de focus op economische groei in kansrijke regio's is gebruikt als algemeen welvaarts criterium.

Gebrek aan regie

De Rijksoverheid heeft de grip op ruimtelijke ordening uit handen gegeven, zo concluderen verschillende publicaties van overheidsadviesraden. Gezien de vele grote, met elkaar samenhangende uitdagingen zoals geformuleerd in de vorige paragraaf, en de grote gevolgen van ruimtelijke keuzes voor het dagelijks leven van mensen in het hele land, is dit problematisch. Eind 2021 publiceerde de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (Rli) het advies *Geef richting, maak ruimte*, waarin de Raad onder meer de balans opmaakte van twintig jaar beleid van de Rijksoverheid op het gebied van ruimtelijke ordening. Zo concludeerde de Raad dat de overheid steeds minder stuurde op de ruimtelijke ordening van Nederland als geheel. Tegelijkertijd zijn in verschillende decentralisatierondes wel meer taken overgeheveld naar andere overheden, die echter

onvoldoende toegerust werden met kennis, geld en capaciteit om de ruimtelijke opgaven aan te pakken. Integrale afwegingen blijken bovendien lastig te realiseren op lokaal en regionaal niveau en leiden tot vaak stakende procedures.

De Rli constateert een gebrek aan visie en daadkracht bij de politiek, terwijl burgerparticipatie en draagvlak vaak 'problematisch' zijn: burgers worden te weinig of te laat betrokken, raken teleurgesteld of haken zelfs af.²⁵ Kritische burgers zoeken andere manieren om van zich te laten horen: denk aan het woonprotest tegen het grote tekort aan betaalbare woningen, demonstraties tegen de komst van windmolens en zonneparken, en klimaatrechtszaken.²⁶ Volgens de Rli is de ruimtelijke inrichting in Nederland de afgelopen twintig jaar steeds procesmatiger geworden, met nauwelijks politiek debat over de vraag in wat voor land Nederlanders kunnen en willen leven.²⁷ De ruimte wordt als gevolg daarvan minder vanuit 'visie en verbeeldingskracht' geordend en ingericht, en ruimtelijke keuzes zijn steeds vaker 'haast bij toeval [ontstaan] uit het woud van overlegvormen en de strijd tussen sterk concurrerende, sectorale belangen.'²⁸ Als gevolg van dit gebrek aan sturing zijn ruimtelijke keuzes ofwel gefragmenteerd en sectoraal gemaakt, zoals bij woningbouw, ofwel nauwelijks richtinggevend en doortastend, zoals

25. Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur. *Geef richting, maak ruimte*. Den Haag: 2021, P. 6

26. *Ibid.*, p. 15

27. *Ibid.*, p. 6

28. *Ibid.*, p. 6

op het gebied van natuur en verduurzaming van de landbouw. Het beleid wordt, kortom, gekenmerkt door kortetermijnoplossingen en het uitstellen van vergaande beslissingen, uit angst hier politiek op afgerekend te worden.²⁹ Om de potentieel botsende ruimteclaims van de bovengenoemde ontwikkelingen in goede banen te leiden, zijn juist regie, visie en verbeelding nodig, stelt de RLI.

Ook de Studiegroep ruimtelijke inrichting van het landelijk gebied constateerde in haar rapport *Kiezen én delen*, eveneens gepubliceerd in 2021, dat een actieve rol van het Rijk nodig is om de verschillende opgaven waar Nederland voor staat integraal en in logische samenhang aan te pakken.³⁰ Om de gedecentraliseerde ruimtelijke taken goed uit te kunnen voeren, zijn daarnaast een sterker middenbestuur (provincie, regio's) en decentrale uitvoeringskracht nodig, onder meer in de vorm van extra budget voor decentrale overheden bij het uitvoeren van ruimtelijke opgaven.³¹

Focus op economische groei in 'kansrijke' regio's

Sinds eind jaren 1980 heeft het beleid op het gebied van ruimtelijke ordening zich sterk gericht op het faciliteren van economische groei, specifiek in stedelijke gebieden die als de meest kansrijke werden beschouwd.³² Volgens deze filosofie zouden investeringen in regio's die in economische zin als niet-productief werden gezien, een 'onvolmaakte' manier zijn om middelen naar minder welvarende mensen over te hevelen. Het investeren in economisch sterke regio's was een betere manier om welvaart te spreiden: alle regio's zouden profiteren van de economische winst die in stedelijke regio's werd gemaakt.³³ Dit beleid van *'don't back the losers, back the winners'* vertaalde zich in investeringen in voornamelijk steden in het westen van het land, en verminderde aandacht voor de economische ontwikkeling in steden als Emmen,

Delfzijl, Terneuzen en Kerkrade.³⁴ Dit heeft geleid tot scheidslijnen tussen de verschillende steden en regio's en hun inwoners. Zorgwekkend daarbij is onderzoek zoals de Kanskaart, dat laat zien dat de plek waar iemands wieg staat, nog te vaak bepalend is voor het schooladvies, opleidingsniveau en inkomen op latere leeftijd, oftewel de kansen in het leven.³⁵ Geografische verschillen zorgen dus niet alleen voor ongelijkheid tussen huidige of voorgaande, maar ook tussen toekomstige generaties.

De laatste jaren groeit de kritiek op deze beleidskeuzes, onder meer in het internationaal politicologisch debat. Zo beargumenteerde economisch geograaf Andrés Rodríguez-Pose in het veelgeciteerde onderzoek *Revenge of the places that don't matter* hoe geografische factoren een cruciale rol spelen bij het verklaren van politieke ontevredenheid en toenemende stemmen op protestpartijen.³⁶

Verschillen tussen regio's zijn niet per definitie problematisch, integendeel. Verschillen hangen ook samen met locatie en kenmerken van de betreffende regio's. Waar in sommige regio's meer mogelijkheden zijn voor werk en cultuur, overheerst in andere regio's de ruimte voor rust en natuur. Maar wanneer in bepaalde delen van het land de toegang tot werk, zorg, onderwijs, vervoer en andere voorzieningen structureel daalt, en daarmee de kansen en mogelijkheden voor inwoners afnemen tot onder het vastgestelde basisniveau, heeft dat sociale en politieke gevolgen.

De achterblijvende aandacht voor regio's zonder duidelijke economische groeikansen, en de regionale kansenongelijkheid die hierdoor kan ontstaan, kan bij de inwoners het gevoel veroorzaken 'er niet toe te doen'.³⁷ Dit is schadelijk voor het vertrouwen

29. Raad voor de leefomgeving en infrastructuur. *Geef richting, maak ruimte*. Den Haag: 2021, p. 7.

30. ADBTopConsults. *Kiezen én delen. Advies van de Studiegroep ruimtelijke inrichting van het landelijk gebied*. Den Haag: 2021.

31. Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur. *Geef richting, maak ruimte*. Den Haag: 2021, P. 8

32. M. Allers. 'Socialeconomisch beleid: wat kunnen provincies en gemeenten doen?' in H. P. Benschop (ed.), *Nieuwe tegenstellingen: Wat doen we ermee?* (p. 93-114). Amsterdam: Boom Bestuurskunde, 2017.

33. A. Rodríguez-Pose. 'The revenge of the places that don't matter (and what to do about it)', in *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 11 (1), pp. 189-209, 2017.

34. F. Miłkowski. 'Eenzijdig economisch beleid leidt tot ongelijkheid en polarisatie', p. 32 in C. Brummer en A. Groen. *Naar een nieuw kabinet van sociale rechtvaardigheid*, p. 25-37. Amsterdam: 2021.

35. H. Lam, M. Jansen, C. van de Kraats, en B. Ravesteijn. *KansenKaart*. Erasmus School of Economics en Tinbergen Instituut. www.kansenkaart.nl, laatst geraadpleegd op 25 februari 2022.

36. A. Rodríguez-Pose. 'The revenge of the places that don't matter (and what to do about it)', in *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 11, pp. 189-209, 2017.

37. Ibid.

Brede welvaart gaat over het waarderen van verschillen

in de overheid en uiteindelijk voor de democratie. Onderzoek laat zien dat er een duidelijke relatie bestaat tussen regionale ruimtelijke verschillen en maatschappelijke en politieke onvrede.³⁸ Onderzoek van Josse de Voogd en René Cuperus wijst op een verdere ‘perifisering’ van de proteststem bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2021.³⁹ Een deel van Nederland heeft volgens ditzelfde onderzoek bovendien het gevoel dat de politiek er helemaal niet meer is voor mensen zoals zij. Achter dit ‘afhaken’ zit volgens de onderzoekers een ruimtelijk patroon.

Economische groei is een belangrijke randvoorwaarde voor de kwaliteit van leven in een land, maar de mogelijkheid die de leefomgeving van mensen biedt voor scholing, werk, ontspanning en sociale interactie is net zo bepalend.⁴⁰ Dit laatste heeft in het ruimtelijk beleid de afgelopen decennia te weinig weerslag gekregen, terwijl hierin de sleutel ligt voor ‘groei’ en ‘ontwikkeling’ van alle regio’s in veel bredere zin dan alleen economische, en vermindering van ongelijkheid in veel bredere zin. Regionaal beleid moet dan ook gebaseerd zijn op criteria voor *brede* welvaart, in plaats van alleen op economische criteria. Brede welvaart, zo beschrijft het Planbureau voor de Leefomgeving, gaat in essentie over het creëren van materiële en immateriële kansen en mogelijkheden voor mensen, en de verdelingsvraagstukken die daarbij horen.⁴¹ Met andere woorden: voor wie kan in welke regio

op welke manier de welvaart verbeterd worden? Brede welvaart gaat zo niet over het wegnemen van verschillen tussen regio’s, maar over het waarderen van verschillen, en een manier van inrichten van de ruimte die recht doet aan de specifieke eigenschappen van elke regio en de behoeften, kwaliteit van leven en kansen van de inwoners.

Op deze manier ontstaat ruimte voor een eerlijkere vergelijking tussen regio’s en tussen steden, waardoor ook het begrip ‘regionale ongelijkheid’ een andere, bredere invulling krijgt. Als het gaat om factoren als groen, rust en ruimte, die sterk bepalend zijn voor de kwaliteit van leven, zijn zogeheten krimpgebieden immers juist vaak in het voordeel vergeleken met grote steden in het Randstad. Een brede opvatting van welvaart kan in sommige regio’s bovendien zorgen voor een bredere waarderingsgrondslag voor investeringen in lokale en regionale gebiedsontwikkeling dan enkel financieel-economische waarde.⁴²

Voorafgaand aan ruimtelijke keuzes dient dan ook zowel op nationaal als regionaal niveau de (politieke) vraag beantwoord te worden: hoe willen we dat de regio’s eruitzien, rekening houdend met de verschillen in karakter en mogelijkheden?⁴³ Het beantwoorden van deze vraag noodzaakt tot de genoemde sterkere sturing vanuit het Rijk en tegelijkertijd tot nauwe samenwerking van het Rijk met de verschillende regio’s en gemeenten.

38. E.S. van Leeuwen en S. Halleck Vega. ‘Voting and the rise of populism: Spatial perspectives and applications across Europe’, in *Regional Science Policy and Practice*, 13(2), 209-219, 2021; A. Rodriguez-Pose. ‘The revenge of the places that don’t matter (and what to do about it)’, pp. 189-209, 2017; Y. Mouk. *The people vs. democracy: Why our freedom is in danger and how to save it*. Cambridge: 2019.

39. J. de Voogd en R. Cuperus. *Atlas van Afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden*. 2021

40. Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur. *Geef richting, maak ruimte*. Den Haag, 2021, p. 37.

41. O. Raspe, J. Content en M. Thisse. *Brede welvaart en regionale ontwikkelingen*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2019.

42. J. Jansen. ‘Zet omgevingsbeleid in om brede welvaart concreet te maken in regionale ontwikkeling’, gebiedsontwikkeling.nu, 12 november 2020.

43. D. Hamers. *Binnen- en buitenstedelijk bouwen in Nederland: een reflectie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2020.

Sociaal-liberale kernwaarden: vrijheid, gelijkheid en democratie

Vanuit de aanname dat neutrale keuzes op het gebied van ruimtelijke ordening niet bestaan, volgt de conclusie dat ruimtelijk beleid per definitie politiek is. Dat betekent dat altijd een afweging en invulling van politieke waarden moet plaatsvinden voordat de keuze voor een bepaald beleidsdoel of instrument gemaakt kan worden. In deze paragraaf staan drie politieke waarden centraal: vrijheid, gelijkheid en democratie. Wat is de invulling van deze begrippen in het licht van ruimtelijke ordeningsvragen en op welke manier kunnen ruimtelijke keuzes op het gebied van wonen, mobiliteit, energie, natuur en werk bijdragen aan de realisatie van deze waarden in Nederland?

Wanneer sociaal-liberalen spreken over vrijheid, hanteren zij doorgaans een *rijker vrijheidsbegrip* dan klassiek-liberalen: het omvat de gedachte dat mensen pas echt vrij zijn wanneer ze de vaardigheden, kansen en middelen hebben om hun leven naar eigen keuze in te richten. Dit vereist een actieve rol van de overheid en de gemeenschap: een samenleving waarin mensen alleen maar vrij worden gelaten, maakt immers nog geen vrije samenleving. Het is een taak van de overheid om ervoor te zorgen dat mensen de vrijheid die hen toekomt op basis van de rechten die zij hebben, ook daadwerkelijk kunnen benutten. Vanuit dit vrijheidsbegrip volgt ook de conclusie dat vrijheid alleen kan bestaan als zij universeel is: vrijheid moet toekomen aan iedere inwoner van Nederland en waar die vrijheid ontbreekt of onvolmaakt is in de praktijk, ligt er een opdracht bij de overheid om deze alsnog te realiseren. Dat betekent in de context van ruimtelijke ordening: een redelijke mate van keuzevrijheid, vaardigheden, kansen en middelen beschikbaar stellen, *waar iemand ook woont binnen Nederland*.

Nauw verbonden met deze opvatting van vrijheid is de politieke waarde *gelijkheid*. Dit behelst in

eerste instantie de *gelijke kansen* om het leven naar eigen wens in te richten en om zich te ontplooien. Willekeurige omstandigheden zoals land of regio van herkomst, huidskleur, geslacht of opleidingsniveau van ouders mogen geen belemmering vormen voor het vormgeven van de eigen ambities en idealen. Verschillen tussen mensen mogen vanzelfsprekend bestaan, maar als deze ook gaan leiden tot verschillen in kansen en vrijheid, ligt er een verantwoordelijkheid voor de staat om in te grijpen. Het enkele feit waar iemand woont in Nederland zou zo beredeneerd dan ook geen rechtvaardiging mogen zijn van ongelijkheid. De realiteit is echter anders, zoals in voorgaande paragraaf is uiteengezet.

Democratie, tot slot, maakt vrijheid en gelijkheid concreet. Regie over het eigen leven betekent ook de mogelijkheid tot bemoeienis met de beslissingen die het eigen leven direct beïnvloeden. In de eerste plaats gaat dit om inspraak: vereist is dat beslissingen genomen worden op basis van een democratisch proces, waar inwoners zowel via de volksvertegenwoordiging als via andere manieren van democratische participatie hun mening kunnen geven. Daarnaast gaat het om

tegenspraak: kunnen inwoners genomen besluiten betwisten en hebben zij als zij dit doen een eerlijke kans gelijk te krijgen tegenover de vaak machtige en goed toegeruste overheid? Tot slot gaat democratie over toegankelijkheid: het vaak technische karakter van ruimtelijke beslissingen maakt deze niet voor iedereen makkelijk te volgen. Bovendien zijn inspraakprocedures niet zelden taaie, tijdrovende trajecten waarbij het proces niet voor iedereen duidelijk te volgen is. Dit vraagt van overheden om alle inwoners in het vroegste stadium te betrekken bij de ruimtelijke vraagstukken die zich aandienen, op zodanige wijze dat mensen van alle achtergronden en opleidingsniveaus zich aangesproken en aangemoedigd voelen om te participeren. Overheden op alle bestuursniveaus dienen voldoende kennis, middelen en instrumenten tot hun beschikking te hebben om dit te realiseren; nu hebben zij deze vaak onvoldoende. Daarbij hoort ook kennis op het gebied van gedragswetenschappen, gezien de sterke psychologische kant van klimaatmaatregelen.⁴⁴ Het vraagt bovendien aandacht van overheden voor de brede betekenis die de leefomgeving voor bewoners heeft, zoals beleving, schoonheid, rust, emotie.⁴⁵ Het door beleidsmakers erkennen van deze niet-materiële betekenis kan mensen helpen om boven belangentegenstellingen uit te stijgen en elkaar te vinden in gedeeld belang.⁴⁶ Een ruimtelijk ordeningsbeleid dat recht doet aan de waarde democratie betekent zo een brede inspanningsverplichting voor het bestuur om inwoners op laagdrempelige wijze te betrekken bij alle onderdelen van de besluitvorming.

Een ruimtelijk beleid dat gebaseerd is op deze sociaal-liberale waarden geeft dan ook letterlijk ruimte aan vrijheid, gelijkheid en democratie. Vanzelfsprekend moet voor ieder vraagstuk afgewogen worden wat de implicaties van deze waarden in de praktijk zijn. Zo kan dit voor wonen betekenen dat iedereen een mate van keuzevrijheid behoort te hebben in het vinden van een woning, uiteraard binnen zijn of haar inkomen en huishoudensgrootte. Wanneer alleen de meest welvarende mensen vrij zijn in het kiezen van een wijk of gemeente om te wonen, is er geen sprake van universele vrijheid en gelijkheid. Voor mobiliteit kan de toepassing van deze waarden betekenen dat iedereen binnen een acceptabel aantal reisminuten toegang heeft tot een basisniveau van voorzieningen, zoals in ieder geval zorg, onderwijs, werk en opstappunten voor openbaar vervoer. Dit betekent dat hier ruimte voor moet worden gemaakt, op basis van bredere criteria dan de vraag of het economisch rendabel is. En als het gaat om de energietransitie kunnen deze waarden betekenen dat de transitie voor iedereen toegankelijk is, sociaal-economische verschillen niet vergroot, en democratisch controleerbaar is. Maatregelen zouden de energiearmoede moeten verkleinen in plaats van vergroten. Alle omwonenden zouden moeten kunnen meedelen in de opbrengsten van – bijvoorbeeld – windmolens in hun buurt. Verduurzaming van woningen, en de opbrengst daarvan, dienen toegankelijk te zijn voor iedereen – en niet alleen de meest welgestelden. In de hiernavolgende hoofdstukken worden deze overwegingen breder uitgewerkt.

---

44. R.J. Renes, *De klimaatopgave. Over de psychologische uitdagingen van duurzaam gedrag*. Lectorale rede Hogeschool van Amsterdam, 2021.

45. Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, *Geef richting, maak ruimte*. Den Haag: 2021, p. 69.

46. *Ibid.*

Hoofdstuk 1

Beter bouwen, beter wonen

De huidige woningbouwopgave is de ruggengraat van het ruimtelijk beleid: de keuzes op het gebied van huisvesting hebben gevolgen voor mobiliteit, energie, werk, waterkering en natuur. Tegelijkertijd hebben deze onderwerpen ook elk een eigenstandige opgave om vrijheid en gelijkheid te vergroten.

Volgens artikel 22 van de grondwet is wonen een recht en heeft de overheid een plicht tot bevordering van voldoende woongelegenheden.⁴⁷ Momenteel wordt deze plicht echter onvoldoende nageleefd. Veel mensen kunnen geen passende, betaalbare woning vinden, of hebben nauwelijks keuzevrijheid in wonen. Volgens de prognose van ABF research is het tekort aan woningen weliswaar afgevlakt door de coronacrisis, die een hogere sterfte en een lager migratiesaldo tot gevolg heeft, maar voor 2024 wordt het woningtekort nog altijd geraamd op ongeveer 316.700 woningen.⁴⁸ Pas daarna zal, bij gelijkblijvend beleid, het tekort gaan afnemen. Daarbij gaat het niet alleen om een tekort aan het totale aantal woningen, maar juist ook om een tekort aan bepaalde typen woningen voor specifieke doelgroepen, in bepaalde woonwijken en op specifieke locaties.

Het huidige tekort aan woningen heeft vergaande sociale, economische en psychische gevolgen. De tegenstellingen op wat de woningmarkt is gaan heten, nemen toe: tussen goede en slechte buurten, tussen kopers en huurders, tussen stad en platteland, tussen Randstad en 'Randland'.⁴⁹ Vooral starters, jongeren, kwetsbare mensen en mensen met een laag- of middeninkomen hebben

veel moeite om een passende woning te vinden, laat staan eentje in een gemeente of wijk naar keuze. Het kopen van een woning is bovendien bijna alleen nog weggelegd voor oudere volwassenen en rijkere jongeren.⁵⁰ Zeker onder jongeren van eind twintig en begin dertig daalde het woningbezit fors, terwijl het onder met name zestigers flink steeg. Als oorzaken wordt onder meer gewezen op de onzekere arbeidsmarktpositie van veel jongeren – zij hebben vaker tijdelijke of zelfs nulurencontracten – en het feit dat de huizenprijzen veel harder zijn gestegen dan de lonen.⁵¹ De ontoegankelijkheid van de koopmarkt voor jongeren is extra problematisch omdat het de beschikbaarheid van betaalbare huurwoningen eveneens flink is afgenomen.⁵² Voor jongeren met een vast contract en/of rijke ouders is een koopwoning nog wel binnen bereik. Op de koopmarkt is dan ook sprake van zowel een kloof tussen als binnen generaties.⁵³

Oorzaken van tekorten

Aan het woningtekort ligt een aantal oorzaken ten grondslag. De eerdergenoemde bevolkingsgroei speelt een rol, net als het feit dat huishoudens mede door krimpende gezinsgrootte meer woonoppervlakte per persoon tot hun beschikking willen en kunnen hebben. Overige oorzaken zijn

47. De Nederlandse Grondwet, Artikel 22. www.denederlandsegrondwet.nl

48. ABF Research. *Inventarisatie plancapaciteit 2021*.

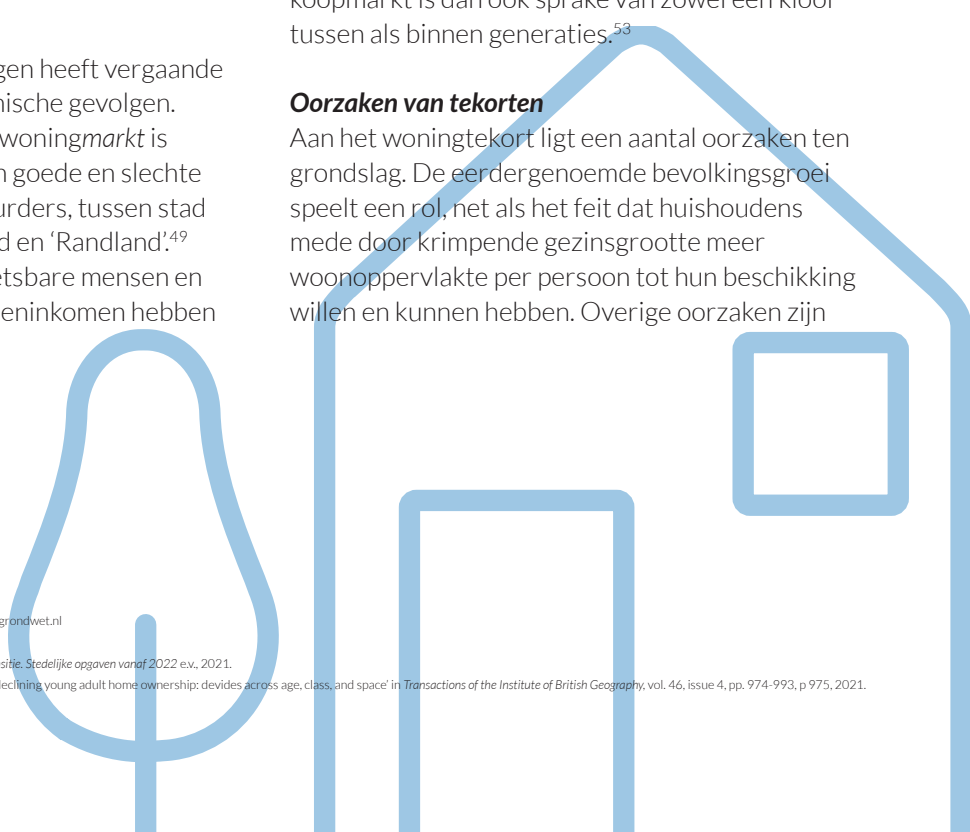
49. Platform 31 en CROW. *Herstel en perspectief in tijden van transitie. Stedelijke opgaven vanaf 2022 e.v.*, 2021.

50. C. Hochstenbach en R. Arundel. 'The unequal geography of declining young adult home ownership: divides across age, class, and space' in *Transactions of the Institute of British Geography*, vol. 46, issue 4, pp. 974-993, p 975, 2021.

51. *Ibid.*, p. 976

52. *Ibid.*

53. *Ibid.*

- **Minder nieuwbouw:** tijdens de kredietcrisis zijn veel woningbouwprojecten vertraagd of stopgezet, dat vervolgens ook een leegloop van personeel uit de bouwsector heeft veroorzaakt.
- **Minder nieuwe sociale woningbouw:** tijdens de kredietcrisis is de zogeheten verhuurderheffing ingesteld voor woningbouwcorporaties, om drie redenen. Ten eerste om gaten in het rijksbudget te dichten, ten tweede om de uitwassen in het gedrag van een aantal corporaties in te perken en ten derde om verhoudingsgewijs de hoeveelheid sociale woningenbouw op de totale voorraad woningen te verlagen. Dit heeft ertoe geleid dat er vooral na 2015 veel minder sociale huurwoningen zijn gebouwd.
- **Lage rente:** de rentestand is historisch laag waardoor lenen relatief goedkoper is geworden, en sparen niet loont. De lage rentestand wordt onder andere veroorzaakt door opkoopprogramma's van staatsschuld om de economie te stimuleren tijdens de kredietcrisis en de coronapandemie. Boven op de historisch lage rentestand komt de nog steeds significante hypotheekrenteaftrek, die het bezitten van een huis aantrekkelijker maakt.
- **Lagere sociale huurgrens:** doordat de inkomensgrens voor sociale huurwoningen is verlaagd, zijn corporatiewoningen alleen nog beschikbaar voor mensen met de laagste inkomens. Mensen die net te veel verdienen voor een sociale huurwoning, zijn aangewezen op de vrije huursector, waar de prijzen mede door de grootschalige toetreding van (internationale) beleggers tot de woningmarkt afgelopen jaren ook fors zijn gestegen.⁵⁴ Er is dan ook een flink tekort aan woningen in het middenhuursegment. Mensen in deze groep zitten bovendien tussen wal en schip: ze verdienen te veel voor een sociale huurwoning en te weinig om een woning te kopen.

Bezien vanuit de sociaal-liberale waarden vrijheid en gelijkheid zou iedereen in Nederland in staat gesteld moeten worden om invulling te geven aan zijn of haar woonbehoefte en -wens, zowel qua woningtype, type woonwijk als locatie, uiteraard binnen de grenzen van zijn of haar inkomen. Dit vergt zeker ook een sociaaleconomische aanpak gericht op het herstellen van de sociale rechtvaardigheid en kansengelijkheid op de woningmarkt, waaronder financiële hervormingen en het herzien van regels voor beleggingen, zoals een zelfbewoningsplicht. In dit hoofdstuk richten wij ons op de andere, meer ruimtelijke aanpak van het woontekort: het sneller en beter bouwen van het juiste type woningen op de juiste plekken, en het beter benutten van de bestaande woningvoorraad.

Meer en beter bouwen

Met de in maart 2022 gepubliceerde Nationale Woon- en Bouwagenda geeft minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening Hugo de Jonge hieraan gehoor. Volkshuisvesting is volgens de Jonge 'terug van weggeweest', en programma's als 'Een thuis voor iedereen' en 'betaalbaar wonen' moeten dit concreet maken. Gezien de omvang en impact van de huidige wooncrisis is de roep om een snelle oplossing begrijpelijk. De gemiddelde levensduur van een woning in Nederland is echter 120 jaar. Het overgrote deel van de huizen dat nu wordt gebouwd, zal er v er na de aanpak van het huidige woontekort nog staan. Tegen die tijd zullen de gevolgen van de opwarming van de aarde significant merkbaar zijn in de vorm van een stijgende zeespiegel, heviger regenbuien en droogte. Besluiten welke woningen waar worden gebouwd om het huidige woontekort op te lossen, moeten dan ook niet alleen gebaseerd zijn op het tempo waarin de woningen kunnen worden gerealiseerd. Bouwen in laaggelegen gebieden in het groen, op een traditionele manier die niet

54. C. Hochstenbach. *Uitgewoond. Waarom het hoog tijd is voor een nieuwe woonpolitiek*. Amsterdam: Das Mag Uitgevers, 2022, p. 210.

bestendig is tegen toekomstige bedreigingen van zee en rivieren, ligt bijvoorbeeld niet voor de hand. De lange levensduur van een woning vraagt ook om esthetische architectonische afwegingen, om in de haast om veel woningen bij te bouwen te voorkomen dat een 'eenheidsworst' ontstaat.⁵⁵ Waar komen die geambieerde 100.000 bij te bouwen woningen per jaar te staan?

In het regeerakkoord 2021-2025 staat over wonen het volgende: *"We bouwen in heel Nederland, zowel binnen- als buitenstedelijk. We bouwen behalve in de veertien verstedelijkingsgebieden en in kansrijke spoor- en kanaalzones bij voorkeur bij bestaande infrastructuur en knooppunten. Bij nieuwbouw zijn de aanwezigheid van publieke voorzieningen, (OV-)infrastructuur en bescherming van natuur randvoorwaarden. Bij bebouwing van open ruimte groeit groen mee."*⁵⁶

De tegenstelling binnenstedelijk versus buitenstedelijk doet echter geen recht aan de complexiteit van de ruimtelijke opgave op het gebied van wonen.⁵⁷ Hoewel locatie er zeker toe doet, dient zoals gezegd voorafgaand aan elke ruimtelijke keuze de vraag te worden gesteld: hoe willen we dat deze regio eruitziet? Tussen de regio's en de mogelijkheden voor binnen- en buitenstedelijk bouwen bestaan grote verschillen. Daarbij moet worden aangetekend dat er enkele hardnekkige misverstanden bestaan over binnenstedelijk bouwen. Zo zouden mensen niet in de stad willen wonen, zou binnenstedelijk bouwen alleen in de hoogte te realiseren zijn, zou het duurder zijn en langer duren.⁵⁸ Het bouwen binnen de bebouwde kom draagt echter in belangrijke mate bij aan een toekomstvaste woningvoorraad. Verschillende onderzoeken laten zien dat een aanzienlijk deel van de woningbehoefte binnenstedelijk kan worden ingevuld.⁵⁹

Op lange termijn en met de maatschappelijke kosten voor ontsluiting en voorzieningen

meegerekend is het bovendien niet duurder en vaak zelfs sneller dan buitenstedelijk bouwen. Bij deze laatste vorm komen kosten kijken als het bouwrijp maken van grond, aanleg van wegen en OV, nieuwe scholen, gezondheidscentra en winkels, en files. Buitenstedelijk bijbouwen is daarnaast een complexere uitdaging dan het soms lijkt. Zoals het regeerakkoord terecht stelt, dient groen altijd mee te groeien. Dat betekent dat er evenveel landbouwgrond teruggegeven moet worden aan de natuur als dat er bebouwd wordt. Bij significante buitenstedelijke nieuwbouw moet bovendien eerst de OV-infrastructuur op orde zijn voordat de eerste mensen er hun intrek nemen, wat de complexiteit vergroot. Verder dienen de buitenstedelijke woningen bestendig te zijn tegen het veranderende klimaat. Initiële financiële en procedurele obstakels bij binnenstedelijk bouwen moeten bovendien geen reden zijn om dan maar in het weiland te bouwen. Het is aan de Rijksoverheid om er met substantiële extra financiële middelen, extra ambtelijke menskracht en bestuurlijk doorzettingsvermogen voor te zorgen dat de bouwmogelijkheden binnen de bebouwde kom maximaal worden benut. Van gemeenten vraagt dit creativiteit om alles in het werk te stellen de woonbehoefte binnen de bebouwde kom in te vullen.

Bouwen voor de juiste doelgroepen

Een ander aandachtspunt bij het 'beter' bouwen is dat er relatief meer gebouwd wordt voor die groepen waar de nood het hoogst is: studenten, starters, een- en tweepersoonshuishoudens en ouderen.⁶⁰ Oftewel: kleinere en goedkopere woningen. In het afgelopen decennium zijn er naar verhouding veel woningen aan de bovenkant van de markt toegevoegd; een verhuisketen zou voor doorstroming zorgen en uiteindelijk woningen voor starters vrijmaken. Met de huidige huizenprijzen en een gebrek aan een- en tweepersoonswoningen voor ouderen komt van die doorstroming weinig terecht.

55. S. Klumpenaar. 'Een miljoen woningen per jaar? Pas op voor eenheidsworst', NRC Handelsblad, 31 januari 2022. 56. Regeerakkoord 2021-2025. *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst*.

57. D. Hamers. *Binnen- en buitenstedelijk bouwen in Nederland: een reflectie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2020

58. D. Hamers. *Binnen- en buitenstedelijk bouwen in Nederland: een reflectie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2020 en E. Buitelaar. *Vijf misverstanden over binnenstedelijk bouwen*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2018.

59. D. Hamers. *Binnen- en buitenstedelijk bouwen in Nederland: een reflectie*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2020 en KAW Architecten. *Ruimte Zet in de stad, 2020 en Ruimte zet in de nieuwe stad, 2021*.

60. M. Elsinga en A. Jonkman. 'Het belang van goed wonen: leren van kabinet-Pierson', p. 38-52, in C. Brummer en A. Groen. *Naar een nieuw kabinet van sociale rechtvaardigheid*. Amsterdam: 2021, p. 49.

Met de huidige huizenprijzen en een gebrek aan een- en tweepersoonswoningen voor ouderen komt van die doorstroming weinig terecht

Woningbouw dient met deze ontwikkeling rekening te houden, net als met het feit dat huishoudens veel kleiner zijn geworden. De huidige woningvoorraad bestaat voor ruim 64 procent uit eengezinswoningen⁶¹, terwijl maar 27 procent van de huishoudens bestaat uit gezinnen met kinderen.⁶² Voor één- of jonge tweepersoonshuishoudens zijn deze woningen vaak te duur of te groot. De woningvoorraad sluit dus onvoldoende aan bij de samenstelling van huishoudens. Daarnaast zou de overheid meer ruimte moeten bieden aan andere duurzame initiatieven met een langetermijnperspectief, zoals wooncoöperaties en de bouw van woningen in collectief opdrachtgeverschap.⁶³ Dit vergroot bovendien de keuzevrijheid.

Beter mengen op wijkniveau

‘Beter’ bouwen behelst ook het beter mengen van wijken: onze leefomgeving kan namelijk bijdragen aan onderlinge verbondenheid. Momenteel is er sprake van een ruimtelijke tweedeling tussen ‘corporatiebuurten’ en overige buurten, zo laat het onderzoek *Veerkracht in corporatiebezit* uit 2020 zien, dat het is uitgevoerd in opdracht van Aedes, de koepel van woningcorporaties.⁶⁴ Het onderzoek noemt meerdere oorzaken. De afgelopen decennia is volkshuisvesting meer gericht op het huisvesten van kwetsbare groepen, waardoor sociale huurwoningen ook meer het domein geworden van

mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt, mensen met een licht verstandelijke beperking en mensen met psychiatrische problematiek. Ook heeft het marktdenken bij de overheid en corporaties geleid tot concentratie van de goedkoopste woningen in wijken waar de leefbaarheid het zwakst is.⁶⁵ Meer kansrijke huishoudens verlaten daarnaast deze wijken zodra ze zich een woning in een ‘betere’ wijk kunnen veroorloven, en tegelijkertijd vestigen zich nauwelijks mensen met hogere inkomens in deze wijken. Deze ruimtelijke tweedeling vergroot de kansongelijkheid en verkleint de vrijheid. Mensen met de laagste inkomens hebben nu nauwelijks keuzevrijheid in de soort wijk waar ze zich vestigen: ze zijn over het algemeen aangewezen op de meest kwetsbare wijken waar meer dan gemiddeld sprake is van overlast en onveiligheid, waar een relatief groot deel van de bewoners beperkt zelfredzaam is en de ‘samenredzaamheid’ in de buurt onder druk staat: mensen hebben genoeg aan hun eigen problemen, laat staan dat ze de buurman een helpende hand kunnen bieden.⁶⁶ Het onderzoek pleit voor meer differentiatie: bouw middeldure woningen in zwakkere wijken en sociale woningen in betere wijken, waardoor gemeenten ‘ongedeeld’ worden.⁶⁷

Het mengen van wijken is zeker geen panacee voor alle problemen. Bij het mengen van wijken dreigt het gevaar dat huidige bewoners de wijk waarin

61. Rijksoverheid. Compendium voor de Leefomgeving. *Woningvoorraad naar bouwjaar en woningtype*, 2019. <https://www.clo.nl/indicatoren/nl2166-woningvoorraad-naar-bouwjaar-en-woningtype> Laast geraadpleegd op 25 februari 2022.

62. Centraal Bureau voor de Statistiek. Hoeveel huishoudens zijn er in Nederland? <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-bevolking/woonsituatie/huishoudens-nu>, laatst geraadpleegd op 25 februari 2022.

63. M. Eisinga en A. Jonkman. ‘Het belang van goed wonen: leren van kabinet-Pierson’, p. 38-52, in C. Brummer en A. Groen. *Naar een nieuw kabinet van sociale rechtvaardigheid*. Amsterdam: 2021.

64. K. Leidelmeijer, J. Frissen en J. van Iersel. *Veerkracht in het corporatiebezit. De update: een jaar later, twee jaar verder...* Den Haag: 2020, p.i.

65. *Ibid.*, p.i

66. *Ibid.*, p.i

67. *Ibid.*, p.ii

ze soms al hun hele leven wonen, gedwongen moeten verlaten om plaats te maken voor meer welgestelde bewoners: de leefomstandigheden in de wijken verbeteren dan zonder dat de oorspronkelijke bewoners ervan profiteren.⁶⁸ Investeren in het sociaal domein en voorzieningen in de wijk is dan ook minstens zo belangrijk. Socioloog Emily Miltenburg gaat nog een stap verder. In haar proefschrift *A Different Place to Different People. Conditional Neighbourhood Effects on Residents' Socio-economic Status* laat ze zien dat voor het bieden van meer kansen aan kwetsbare inwoners fysiek ingrijpen in de woningvoorraad en zelfs het investeren in betere voorzieningen in de buurt niet voldoende zijn.⁶⁹ De aanwezigheid van meer welgestelde buurtbewoners en lokale voorzieningen betekent niet meteen dat iedere individuele bewoner hier gebruik van weet te maken. De buurt heeft verschillende betekenissen voor verschillende bewoners, en beleid dient dan ook altijd op de individuele buurtbewoner gericht te zijn, schrijft Miltenburg.⁷⁰

Niettegenstaande deze kanttekeningen is de huidige situatie waarin sprake is van een toename van problemen in wijken die toch al kwetsbaar zijn, en mensen met een laag inkomen nauwelijks keuzevrijheid hebben op het gebied van huisvesting, alleszins onwenselijk. Het beter mengen van wijken met oog voor de geplaatste kanttekeningen is dan ook noodzakelijk om de kanselijkheid en vrijheid van alle inwoners te vergroten. Onderzoek wijst naar het 'dambordmodel' als meest succesvolle wijze van mengen: mengen op wijkniveau, maar per buurt wonen mensen met dezelfde sociaal-economische achtergrond, leefstijl en gezinsfase bij elkaar, met gemengde ontmoetingsplekken waar mensen elkaar als vanzelfsprekend tegenkomen.⁷¹ Voorop staat daarbij dat de wijk schoon, heel en veilig moet zijn.

Een manier om die gedifferentieerde woningvoorraad te realiseren, is via gebiedsontwikkeling waarbij woningcorporaties en marktpartijen posities uitruilen.⁷² Dit vraagt om 'allianties' tussen corporaties en markt. Gemeenten kunnen hier onder meer aan bijdragen door dergelijke constructies hoog te waarderen bij tenders van nieuwe bouwlocaties.⁷³ Daarnaast is meer samenwerking en afstemming nodig tussen steden en randgemeenten als het gaat om sociale huurwoningen, om te voorkomen dat het aanbod sociale huurwoningen zich beperkt tot (grote) steden en minder kansrijke bewoners alleen zijn aangewezen op een stedelijke omgeving. Hierdoor groeit bovendien de druk op sociale voorzieningen in steden. Andersom moet de zorgtaak voor mensen in de sociale huursector evenredig worden verdeeld over de verschillende gemeenten. Samenwerking tussen alle betrokken partijen – overheid, ontwikkelaars, woningcorporaties – is bij het beter mengen van wijken essentieel.

Nieuw perspectief op 'geslaagd wonen'

Bovenstaande vraagt om een nieuw perspectief op 'geslaagd wonen'. In Nederland overheerst het beeld dat een geslaagde wooncarrière eindigt met een vrijstaand koophuis. Dit ideaal brengt een grote behoefte aan grondgebonden woningen met eigen tuin en parkeerplaats met zich mee, en een bovenmatige inzet op rustige buitenwijken met vrij uitzicht. Deze behoefte is niet louter intrinsiek, maar blijkt grotendeels gestuurd. De ervaren en daadwerkelijke voordelen van het bezit van een eigen huis zijn bijvoorbeeld niet 'natuurlijk', maar een gevolg van een actief stimuleringsbeleid vanuit de overheid.⁷⁴ In Nederland genieten huizenbezitters aanzienlijke fiscale voordelen vergeleken met huurders. Dit is geen verwijt naar kopers toe. Het laat alleen zien dat voorkeuren

68. H. Marijnissen. 'Arm en rijk mengen lost problemen in achterstandswijken juist niet op'. *Trouw*, 3 februari 2020.

69. E. Miltenburg. *A Different Place to Different People. Conditional Neighbourhood Effects on Residents' Socio-economic Status* (samenvatting). Universiteit van Amsterdam, 2017.

70. *Ibid.*

71. S. Blom en P. van Soomerem. *Ontmoeten als keuze. Succesfactoren voor gemengd wonen*. Amsterdam: DPS-groep, 2015.

72. K. Leidelmeijer, J. Frissen en J. van Iersel, J. Veerkracht in het corporatiebezit. *De update: een jaar later, twee jaar verder...*, 2020, p. 24

73. *Ibid.*, p. 24

74. C. Hochstenbach en R. Arundel. (2021). *The unequal geography of declining young adult home ownership: divides across age, class, and space* in *Transactions of the Institute of British Geography*, vol 46, issue 4, p. 973-994., p. 975 en C. Hochstenbach. *Uitgewoond. Waarom het hoog tijd is voor een nieuwe woonpolitiek*. Amsterdam: Das Mag uitgevers, 2022, p. 59.

mede door (politieke) omstandigheden worden gevormd. Daarnaast beïnvloedt overheidsbeleid sterk welke type woningen worden gebouwd.⁷⁵ Het is dan ook mogelijk dat de woningen die nu het meest in trek zijn niet de werkelijke voorkeuren van mensen zijn, maar de voorkeuren gegeven het door omstandigheden ontstane aanbod.⁷⁶ De kenmerken van een vrijstaand huis – ruime en veilige buitenruimte, rust, privacy en een vrij uitzicht – zijn ook op andere manieren te realiseren dan middels een koophuis met tuin op maaiveldniveau. De wens voor een snelle en efficiënte verbinding van huis

naar werk, school, winkel en vrijetijdsbesteding betekent niet noodzakelijkerwijs een auto voor de deur. En sociale cohesie en veilige speelplekken voor kinderen zijn niet alleen in buitenwijken te realiseren. Ook andere typen woningen kunnen voorzien in de onderliggende behoeften, zonder de negatieve effecten van nieuwe buitenwijken met voor driekwart van de huishoudens te grote woningen in het groen. Daarbij valt te denken aan het Westerdokseiland in Amsterdam en de Merwedekanaalzone in Utrecht.

Aandachtspunten voor D66

De problemen op de woningmarkt en de ambities van D66 vragen om een nieuwe verhouding tussen overheid en marktpartijen. Een stevigere rol van de (lokale) overheid is nodig op het gebied van wonen. Daarbij kan gedacht worden aan actieve grondpolitiek – het tegengaan van grondspeculatie door het in een vroeg stadium voordelig opkopen van grond, waar ze vervolgens lagere prijzen voor kunnen rekenen bij uitgifte⁷⁷ - maar zeker ook aan het hanteren van percentages voor bepaalde type woningen als voorwaarden aan ontwikkelaars. Dit om ervoor te zorgen dat de juiste woningen voor de juiste doelgroepen worden gebouwd. Tegelijkertijd moet voorkomen worden dat markt en overheid tegenover elkaar komen te staan. De markt is niet 'de vijand' en de overheid niet 'de enige oplossing'. De wooncrisis vraagt juist om een gedeelde inzet om het recht op wonen zoals dit in de Grondwet is vastgelegd, voor iedereen te realiseren.

Ontwikkelaars en bouwers lobbyen sterk voor nieuwe woonwijken in het groen, bestaande uit grondgebonden woningen met parkeerplaats en tuin. Deze zijn binnen hun businessmodel vaak het meest gunstig te realiseren, hoewel bouwen binnen de gebouwde omgeving vanuit

een breder kostentechnisch perspectief juist vaak aantrekkelijker is dan bouwen in het groen. Bouwen binnen de bebouwde kom legt bovendien aanzienlijk minder beslag op de ruimte, zeker wanneer bestaande bouw wordt benut. Dit vraagt van gemeenten extra creativiteit en inzet om het tekort aan woningen binnen de bebouwde kom in te vullen. Het belang van bouwen binnen de bebouwde kom botst met het bestaande perspectief op 'geslaagd wonen'. Een nieuw perspectief is dan ook nodig, waarbij de behoefte aan veiligheid, groen en buitenruimte ook op een andere manier wordt ingevuld dan middels een grondgebonden woning met een eigen tuin.

Een dilemma is daarnaast hoe zodanig flexibel te bouwen dat kan worden meebewogen met de veranderende samenstelling van de bevolking en ruimtelijke ontwikkelingen zoals de stijging van de zeespiegel en verdroging van de grond. Voor een toekomstgerichte partij als D66 geldt dat nieuw te bouwen woningen klimaat- en levensloopbestendig moeten zijn. Dat laatste houdt ook in dat woningen voor een andere doelgroep geschikt kunnen worden gemaakt, met het oog op mogelijke bevolkingskrimp en vergrijzing.

75. Planbureau voor de Leefomgeving. *Stuurbaarheid van Woonvoorkeuren*. Den Haag: 2021, p. 8

76. Ibid.

77. C. Hochstenbach. *Uitgewoond. Waarom het hoog tijd is voor een nieuwe woonpolitiek*. Amsterdam: Das Mag uitgevers, 2022, p. 230.

Hoofdstuk 2

Mobiliteit: van bezit naar gebruik

Nederlanders verplaatsen zich vaker, en over grotere afstanden – de verwachting is dat deze trend ook na de coronadip weer doorzet.⁷⁸ De afstand tussen wonen en werk groeit, voorzieningen concentreren zich in stedelijke gebieden, Nederlanders trekken erop uit in hun vrije tijd en de groeiende economie zorgt voor een toename van vrachtverkeer en toerisme. Zoals eerder geschetst, hangt de ontwikkeling van mobiliteit nauw samen met overige ruimtelijke keuzes, met name woningbouw, werk en voorzieningen.

Lange tijd werd de auto gezien als hét symbool van deze vrijheid en hét middel voor verheffing. De auto gaf mensen de mogelijkheid om snel van deur tot deur te reizen, en verruimde daarmee de toegang tot werk, ontwikkeling en ontspanning. Deze vrijheid heeft echter geleid tot een nog altijd stijgend aantal auto's, met als gevolg overvolle wegen. Stilstaande auto's nemen bovendien veel ruimte in, dat met name in de drukke binnensteden voor problemen zorgt. Bezien vanuit schaarse ruimte en de klimaatopgave zal vooral het aantal stilstaande auto's sterk moeten afnemen. Daarnaast moeten auto's schoner worden, en zullen openbaar vervoer en fiets een volwaardig alternatief moeten worden voor de auto. Dit alternatief is volwaardig wanneer het dezelfde kansen biedt op ontwikkeling en ontspanning binnen een acceptabele reisafstand, maar dan op een wijze die het klimaat significant minder belast.

Minder auto's in de binnenstad

Concreet ingevuld brengt dit de noodzaak voor de volgende veranderingen met zich mee. In de eerste plaats zullen alle auto's schoon moeten zijn: na 2030 mogen er immers geen nieuwe auto's meer worden verkocht die rijden op fossiele

brandstoffen. Ten tweede zal de ruimte voor het parkeren van auto's in de binnensteden verder beperkt moeten worden, ook met het oog op de noodzakelijke binnenstedelijke verdichting. Bezit is namelijk niet altijd een voorwaarde voor vrijheid; ook andere vormen van mobiliteit kunnen deze vrijheid dichterbij brengen. Concreet betekent dit dat de parkeernorm in binnensteden sterk omlaag zal moeten; voor woningbouwlocaties nabij of op stationslocaties zal die zelfs tot nul terug moeten worden gebracht. Voorwaarde is wel dat het terugdringen van het autogebruik in de stad hand in hand gaat met de beschikbaarheid van hoogwaardige, snel bereikbare alternatieven zoals verbindingen voor het openbaar vervoer en de (elektrische) fiets, zowel binnen als tussen steden, en volop beschikbaarheid deelauto's. Het eenzijdig opheffen van parkeerplaatsen leidt er anders alleen toe dat mensen langer rondrijden door hun wijk, op zoek naar een parkeerplaats. Het verlagen van de parkeernorm kan dus alleen als mensen voor een volwaardig alternatief kunnen kiezen.

Toegang tot voorziening

Bereikbaarheid gaat echter over meer dan autobezit, een parkeerplek voor de deur en de

78. Centraal Planbureau. Kansrijk mobiliteitsbeleid. Den Haag; 2020.

hoeveelheid files. Het gaat ook over de toegang tot voorzieningen zoals onderwijs, zorg, winkels, werk en cultuur, en specifieke behoeften die per regio kunnen verschillen. Deze bereikbaarheid is -zoals eerder opgemerkt - in sommige gebieden in Nederland de afgelopen jaren onder druk komen te staan, hetgeen een bedreiging vormt voor de kansengelijkheid in Nederland. Verschillen in bereikbaarheid mogen er zijn en hoeven niet problematisch te zijn. Er wordt doorgaans niet gesproken van 'ongelijkheid' wanneer inwoners van Amsterdam minder ver hoeven reizen naar een museum of winkel dan inwoners van Oost-Groningen of Zeeuws-Vlaanderen. Daar staat namelijk tegenover dat de inwoners van Oost-Groningen veel dichterbij natuurgebieden wonen en sneller grotere afstanden kunnen afleggen: dagelijkse files zijn hen over het algemeen vreemd, de treinen zijn een stuk rustiger. Wanneer deze verschillen echter tot kansongelijkheid leiden, en de afstand tot basisvoorzieningen zoals onderwijs en zorg in bepaalde regio's alleen maar groeit, is

er wel een probleem. In sommige regio's wordt de maximale reistijd van 15 autominuten voor een ambulance naar een ziekenhuis bijvoorbeeld niet meer gehaald.⁸⁰ Het tegengaan van deze ongelijkheid beslaat meerdere beleidsterreinen waarvan mobiliteit er één is.

Bezien vanuit mobiliteit kan kansengelijkheid worden vergroot door voor iedereen buiten stedelijk gebied binnen maximaal 15 autominuten reizen een basisniveau aan voorzieningen bereikbaar te maken (binnen stedelijk gebied binnen 15 minuten fietsen of met het openbaar vervoer). Daarnaast zou overal in Nederland een mobiliteitshub – een overstappunt tussen openbaar vervoer, fiets en auto, waar mensen het meest geschikte vervoermiddel kunnen kiezen voor hun reis – binnen 15 autominuten te bereiken moeten zijn. Gratis parkeergelegenheid bij een dergelijke 'hub' biedt uitkomst in dunbevolkte gebieden, terwijl in dichtbevolkte regio's snelfietspaden nodig zullen zijn.

Aandachtspunten voor D66

Het combineren van individuele mobiliteit en vrijheid met beperking van het autobezit kan een uitdaging zijn vanuit sociaal-liberaal perspectief. Het vraagt om een mentale omslag, maar ook om daadwerkelijk hoogwaardige alternatieven die mensen uit de auto lokken – hoogwaardig qua snelheid, afstand tot huis, werk en studie, en comfort. Dit alternatief kan niet overal worden geboden, en daarom moet in buitengebieden de elektrische auto als vervoermiddel niet worden afgeschreven. Tegelijkertijd is het zowel vanuit de binnenstedelijke invulling van de woonopgave als vanuit de klimaatdoelen onvermijdelijk om

hier zoveel mogelijk andere keuzes in te maken. Het realiseren van ov-verbindingen in niet-stedelijke gebieden betekent daarnaast dat investeringen op andere waarden worden gewogen dan (alleen) de vraag of deze financieel rendabel zijn. Deze bredere opvatting van welvaart kan keuzes rechtvaardigen die eerder als onrealistisch werden gezien, zoals de aanleg van snelle treinverbindingen vanuit de Randstad naar bijvoorbeeld Groningen, Friesland en Zeeland. De aanleg van (nog meer) fysieke infrastructuur kan daarnaast botsen met ambities op het gebied van natuur en recreatie.

79. Centraal Planbureau. *Kansrijk mobiliteitsbeleid*. Den Haag: 2020.

80. C. van de Ven. 'Hoe de overheid uit Nederland verdween', in *De Groene Amsterdammer*, 13 oktober 2021.

Hoofdstuk 3

Eerlijke energie

De energietransitie is op dit moment een van de belangrijkste maatschappelijke opgaven. Een fundamentele vraag van uit sociaal-liberaal perspectief is hoe duurzame energie voor iedereen beschikbaar en betaalbaar wordt. Bij de energietransitie is een grote rol voor de gemeente weggelegd: het is haar verantwoordelijkheid dat alle huizen in 2050 aardgasvrij zijn en zijn aangesloten zijn op een andere warmtebron.⁸¹ Ook is de gemeente in veel gevallen de bestuurslaag die besluit gaat óf er windmolens en zonnepanelen komen en zo ja: waar, en die kan sturen op aansluiting op een (aard)warmtenet.

Een toekomstbestendig energiesysteem is groen en tegelijkertijd robuust. Zon en wind vormen de belangrijkste pijlers onder een groen energiesysteem, maar leggen ook een flink beslag op de ruimte in letterlijke hectares (zon) of bufferruimte (wind). Robuust wil zeggen dat het energiesysteem kan omgaan met pieken en dalen in vraag en aanbod (veroorzaakt door onder meer onzekerheid in aanbod van zon en wind) en voldoende capaciteit heeft voor het elektrificeren van warmtevoorziening en industrie. Dat betekent dat een forse uitbreiding van de netwerkcapaciteit nodig is, die eveneens om ruimte vraagt maar ook om kapitaal en arbeidskracht.

Ook is het van belang om, zowel vanuit toekomstbestendigheid als een brede opvatting van welvaart, oog te blijven houden voor neveneffecten van wind, zon en aardwarmte. Hoewel deze oplossingen geen fossiele brandstoffen gebruiken, hebben ze natuurlijk wel ruimtelijke consequenties: zonnepanelen vragen veel ruimte, onder een windmolen kun je geen woningen bouwen en aardwarmte vraagt juist om afnemers (woningen of bedrijven) in de buurt.

Iedereen profiteert van de energietransitie

Minstens zo belangrijk is een *rechtvaardig* toekomstbestendig energiesysteem. Dit betekent dat alle huishoudens toegang hebben tot en profiteren van verduurzaming.⁸² Om dit doel te bereiken, moet de overheid verschillende instrumenten inzetten zodat profijt voor iedereen mogelijk wordt: bijvoorbeeld een gedifferentieerde subsidieregeling, groenleningen tegen een lage rente en huur- en leaseconstructies voor zonnepanelen.

De lusten en lasten van de energietransitie worden op dit moment niet eerlijk verdeeld. Sommige gemeenten zetten er via aanbestedingen op in dat de ontwikkelaars een deel van de opbrengsten met de omgeving delen. Dit voorbeeld verdient navolging, bijvoorbeeld door te eisen dat een deel van de opbrengst van wind- of zonne-energie direct terugvloeit naar het gebied, waarbij de omwonenden zelf mogen beslissen wat ze met die opbrengsten doen.⁸³ Daarnaast zou minstens de helft van het wind- of zonnepark in handen moeten komen van omwonenden zelf, al dan niet via een energiecoöperatie, zodat ook minstens de helft van het rendement terugvloeit naar inwoners.

81. H. Elzenga, A. Schwenke en A. van Hoorn. *Het handelingsperspectief van gemeenten in de energietransitie naar een duurzame warmte- en elektriciteitsvoorziening*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2017, p. 6.

82. S. Akerboom. 'Rechtvaardigheid in de energietransitie: zorg voor eerlijke toegang tot verduurzaming en laat burgers meebeslissen', p. 53-65, in C. Brummer en A. Groen. *Naar een nieuw kabinet van sociale rechtvaardigheid*. Amsterdam: 2021, p. 56.

83. L. Squintani, G. Perlaviciute en G. Slevin. *De mening van inwoners uit de gemeente Groningen over mogelijke windmolens in Westpoort en Roodeaan*, deel 3. Rijksuniversiteit Groningen, 2021.

De klimaatopgave is niet alleen een bestuurlijke en technische vraag, maar ook een gedragskundige

Zeggenschap en democratie

Misschien nog belangrijker dan het delen van opbrengsten is dat hernieuwbare energie geen bron van conflict mag worden tussen inwoners en overheid, en tussen inwoners onderling. Helaas is dit nog vaak wel het geval. Inwoners zouden in de allereerste fase, nog voordat sprake is van een locatiekeuze, moeten worden betrokken bij de open vraag: hoe gaat onze gemeente of regio bijdragen aan de klimaatopgave? De klimaatopgave is daarmee niet alleen een bestuurlijke en technische vraag, maar zeker ook een gedragskundige, waar andere expertise voor nodig is dan tot nu toe vaak aanwezig is bij overheden. Programma's gericht op maximale betrokkenheid zoals burgerberaden⁸⁵ en andere vormen van burgerraadpleging zijn tijdrovend, en kunnen op gespannen voet staan met de urgentie van de klimaatdoelen. Het vergt ook veel kennis en inzicht om op de juiste manier over klimaatmaatregelen te communiceren en aansluiting te vinden bij de verschillende waarden van mensen.

Toch moeten zeggenschap en democratie wezenlijke onderdelen zijn van de energietransitie en vergt dit minstens zoveel aandacht als de technologische aspecten. Het op de juiste manier, met de juiste

aanpak en op het juiste moment betrekken van mensen betekent niet dat alle weerstand weg zal zijn – draagvlak zou ook geen doel op zich moeten zijn van participatie⁸⁵ - maar het verkleint wél de kans op verdeeldheid en conflict en op een verder afkalvend vertrouwen tussen inwoners en overheid. Hoe meer inwoners zich betrokken voelen, hoe eerder ze bovendien geneigd zijn zich in te zetten voor de beleidsdoelen.⁸⁶ Door lokale zeggenschap bij de energietransitie uiterst serieus te nemen, grijpen overheden juist de kans om dit wankel vertrouwen wat op te bouwen. Aanbevelingen vanuit een burgerberaad moeten overigens altijd gevolgd worden door reguliere democratische besluitvorming. Dit om te voorkomen dat de gemeenteraad en Provinciale Staten buiten beeld blijven en op die manier de stille meerderheid en verborgen minderheden niet worden gehoord.⁸⁷

Verantwoordelijkheid

Tegelijkertijd heeft Nederland niet de luxe om te kiezen tussen windmolens óf zonneweiden, tussen aardwarmte óf aquathermie: alle oplossingen zijn nodig om de klimaatdoelen te halen. Van dit besef zullen burgers zich tijdens participatietrajecten ook bewust moeten zijn. Rechtvaardig energiebeleid betekent daarom ook

84. Een burgerberaad zijn 50 tot 150 inwoners die aselect gekozen zijn en met informatie over de lokale klimaatdoelen en duurzame energie-oplossingen keuzes maken hoe die doelen te bereiken. Zie het Klimaatberaad in Amsterdam of in Frankrijk als voorbeeld.

85. Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur. *Geef richting, maak ruimte*. Den Haag: 2021, p. 43.

86. *Ibid.*, p. 43

87. *Ibid.*, p. 68

dat alle gemeenten een bijdrage leveren, óók op het gebied van wind op land. Tot enkele jaren geleden was het zo dat sommige gemeenten van het Rijk een opgave kregen om plaats te bieden aan een of meerdere grootschalige windparken, terwijl andere gemeenten niets hoefden te doen.⁸⁸ Dit is geen begaanbare weg gebleken, maar de aanpak via de regionale energiestrategieën blijkt ook te

vrijblijvend: stedelijke gemeenten stellen dat ze geen ruimte hebben voor duurzame energie, en landelijke gemeenten willen niet alle energie voor de steden hoeven opwekken. Hier ligt een taak voor de provincie als de bestuurslaag die op de regionale ruimteverdeling kan sturen. 'Energie voor de toekomst' betekent immers groen én rechtvaardig in alle opzichten.

Aandachtspunten voor D66

Rechtvaardigheid, vrijheid, duurzaamheid en democratische controle kunnen met elkaar in conflict komen als het gaat om de energietransitie. Olie-, kolen- en gascentrales staan letterlijk ver van onze dagelijkse leefomgeving af – ze staan niet of nauwelijks in het zicht en niemand heeft er 'last' van, omdat de vervuiling die ze veroorzaken onzichtbaar is. Zonneweiden en windmolens komen echter dicht bij de achtertuin van mensen, net als boringen voor aardwarmte. Net als bij andere veranderingen in het landschap vlak bij de eigen leefomgeving leidt dit vaak tot weerstand. Zeker een onzorgvuldig proces van zeggenschap kan botsen met de urgentie om de energietransitie vorm te geven. Maar

het vergroenen van onze energievoorziening voor allen weegt zwaarder dan het behouden van het landschap in de omgeving van enkele omwonenden. Tegelijkertijd is het belangrijk dat omwonenden wel vroegtijdig worden meegenomen in plannen en dat plannen worden gestoeld op adviezen vanuit burgerberaden. Ook is het vanuit gelijkheid en rechtvaardigheid bezien belangrijk dat alle gemeenten bijdragen aan de energietransitie. Vanuit dit perspectief is het te rechtvaardigen wanneer de provincie als hoofdverantwoordelijke de opgave eerlijk over de gemeenten zou verdelen, wetende dat dit een inperking zou zijn van de gemeentelijke autonomie.

88. H. Elzenga, A. Schwenke en A. van Hoorn. *Het handelingsperspectief van gemeenten in de energietransitie naar een duurzame warmte- en elektriciteitsvoorziening*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2017, p. 9.

Hoofdstuk 4

Natuur heeft de toekomst

Natuur en landschap verdienen om meerdere redenen volop aandacht en ruimte. Natuur heeft een intrinsieke waarde en moet alleen al om die reden worden gekoesterd en beschermd. Daarnaast draagt de natuur in belangrijke mate bij aan de welvaart van de mens in brede zin. Vanuit beide perspectieven gezien dient natuur beschermd en behouden te worden voor onze én toekomstige generaties.

Natuur en landschap zijn onmisbaar voor de mens. In de eerste plaats heeft natuur een sterke intrinsieke waarde. Dit is de waarde die natuur in zichzelf draagt, los van haar betekenis voor de mens, en die niet in geld is uit te drukken. Deze waarde betreft de 'niet-nuttige' aspecten zoals de schoonheid van de natuur en het soms overweldigende karakter ervan, en maakt dat natuur het recht heeft er te zijn – onafhankelijk van nut en waardering.⁸⁹ Intrinsieke waarde maakt de natuur moreel relevant, hetgeen inhoudt dat we de verplichting hebben om het floreren ervan te bevorderen.⁹⁰

Daarnaast levert de natuur goederen en diensten van economische waarde en draagt zij in belangrijke mate bij aan het bruto binnenlands product. Onderzoekers van onder meer het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Planbureau voor de Leefomgeving onderscheiden drie categorieën van deze zogeheten ecosystemediensten.⁹¹ In de eerste plaats producerende diensten, die bijdragen aan de productie van voedsel, biobrandstoffen en drinkwater. In de tweede plaats regulerende diensten, gerelateerd aan de natuurlijke zuivering, regulering en behoud van behoud van lucht, water, bodems, habitat en klimaat, waaronder waterberging en plaagonderdrukking. De derde categorie bestaat uit culturele diensten, die bijdragen aan alle activiteiten van mensen in of gerelateerd aan natuur. Voorbeelden zijn recreatie, natuurtoerisme en de toegevoegde waarde die

natuur levert aan wonen. Deze ecosystemediensten hebben economische waarde voor de mens omdat ze relatief schaars zijn in verhouding tot de behoefte eraan. Niet-duurzaam gebruik van de natuur leidt bovendien tot achteruitgang van het natuurlijk kapitaal; economische waardering is dus geen rechtvaardiging voor onzorgvuldige omgang met de natuur.⁹²

Minder duidelijk in geld uit te drukken maar wel van groot belang voor de mens is tot slot het effect dat de natuur kan hebben op de gezondheid van de mens.⁹³

Meer vraag dan aanbod

De afgelopen twintig jaar is de vraag naar goederen en diensten uit Nederlandse ecosystemen groter geworden dan het aanbod, zo blijkt uit onderzoek van Wageningen Universiteit.⁹⁴ Klimaatverandering is een van de belangrijkste oorzaken voor de groeiende vraag naar acht ecosystemediensten, waaronder waterberging, kustbescherming en verkoeling in de stad. De vraag naar groene recreatie groeide voornamelijk door groei van de stedelijke bevolking en de toegenomen vrijetijdsbesteding onder deze groep, die weer vooral door de vergrijzing werd veroorzaakt. Aan de aanbodzijde namen vooral de regulerende diensten af, waaronder bodemvruchtbaarheid, bestuiving en plaagonderdrukking, met intensivering van de landbouw als voornaamste oorzaak.

89. W. van Strien. 'Natuurbescherming: waar doen'. Bio-nieuws, 28 maart 2020.

90. Ibid.

91. P. van Egmond en A. Ruijs. *Natuurlijk kapitaal: naar waarde geschat*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2016 en Centraal Bureau voor de Statistiek. 'De economische waarde van de natuur', <https://www.cbs.nl/nl-nl/over-ons/innovatie/project/de-economische-waarde-van-de-natuur> laatst bezocht op 28 februari 2022.

92. Centraal Bureau voor de Statistiek. 'De economische waarde van de natuur', <https://www.cbs.nl/nl-nl/over-ons/innovatie/project/de-economische-waarde-van-de-natuur> laatst bezocht op 28 februari 2022.

93. Wageningen Universiteit en Research Center. 'Groen: goed voor de gezondheid', <https://www.wur.nl/nl/show-longread/Groen-goed-voor-de-gezondheid.htm>, laatst bezocht op 25 februari 2022.

94. B. de Knegt e.a. *Gradmeter Diensten van Natuur*, update 2020. Wageningen Universiteit en Research Center.

Natuurgebieden zijn de belangrijkste leverancier van ecosysteemdiensten.⁹⁵ Daarnaast zijn het de belangrijkste plekken waar mensen kunnen genieten van alles wat de natuur te bieden heeft. De gemiddelde kwaliteit van landnatuur is echter afgenomen sinds 1994; deze is de laatste jaren gestabiliseerd maar neemt niet duidelijk toe.⁹⁶ Meer ruimte voor de natuur en meer aandacht voor de kwaliteit van de natuur zijn dan ook essentieel, zeker ook in en rond steden. Zo mogen de ambities voor grootschalige woningbouw en verdichting niet ten koste gaan van ruimte voor de natuur en dient natuur als essentiële ruimtevrager meegenomen te worden in alle bouwplannen.

De kwetsbaarheid van de bodem vraagt er in de eerste plaats om de bodem integraal onderdeel te laten zijn van alles wat er bovenop gebeurt: landbouw, natuur- en landschapsbeheer, grondgebruik in de stedelijke omgeving en de infrastructuur van wegen.⁹⁷ Veel meer dan nu gebeurt, dient rekening worden gehouden met het lokale bodem-watersysteem. Dat vraagt onder meer om bewustzijn van de risico's van bouwen op het diepste punt van Nederland. Om de draagkracht van de bodem en het grondwater vervolgens niet te overschrijden, is de overgang naar kringlooplandbouw essentieel. Het kenmerk van kringlooplandbouw is dat de mest van de dieren in Nederland voldoende moet zijn om gewassen te bemesten. In een kringlooplandbouw wordt niet geproduceerd voor de export, en ook geen voer -zoals soja - geïmporteerd. In deze vorm van landbouw kunnen we toe met ongeveer de helft van de huidige veestapel. Die halvering is daarmee geen doel op zich, maar het resultaat van de keuze om de productie van dierlijke producten voor de export fors te verminderen.

Daarnaast is van belang dat de gebruiksfuncties van landbouw zoveel mogelijk afgestemd worden

op natuurwaarden (natuurinclusief). Dat betekent bijvoorbeeld dat we landbouw combineren met natuur en waterberging, en waterberging met recreatie. Gemeenten hebben met het oog op natuur- en landschapsinclusief ruimtegebruik een belangrijke borgende rol via de ontwikkeling van landschapsinclusieve omgevingsplannen en steden, en het verbinden daarvan met het Natuurnetwerk Nederland.⁹⁸

Op dit moment is de Nederlandse natuur vaak te versnipperd en niet robuust genoeg: soorten kunnen niet gemakkelijk van het ene naar het andere gebied. Dit maakt het ingewikkeld om waardevolle soorten te beschermen. Door een groter deel van Nederland te bestemmen voor natuur kunnen deze vaak te kleine gebieden vergroot worden en makkelijker met elkaar worden verbonden.

Toekomstige generaties

Niet alleen ons eigen welzijn en de intrinsieke waarde van de natuur, maar ook de kwaliteit van leven en gezondheid van toekomstige generaties brengt een zorgplicht voor de natuur met zich mee. Natuur in al zijn facetten, functies en waarden moet bezien vanuit de waarde rechtvaardigheid net zo toegankelijk zijn voor toekomstige generaties.⁹⁹ Vanuit deze gedachte bezien, heeft de huidige generatie de aarde in bruikleen en dienen wij haar netjes achter te laten. Speciale bescherming genieten kenmerkende landschappen zoals de tuinwallen op Texel, de populierenrijen van de Meerij in Brabant en de hakhoutbosjes en sloten van het Groene Hart, die ook nog een onderwijsfunctie hebben en om zorgvuldige omgang vragen.

Zeggenschap over de natuur

Als hoogtechnologische maatschappij heeft de mens veel zeggenschap gekregen over de natuur:

95. B. de Kneegt e.a. *Graadmeter Diensten van Natuur*, update 2020. Wageningen Universiteit en Research Center.

96. Rijksoverheid. *Compendium voor de Leefomgeving: Trends in kwaliteit van natuur, 1990-2017*.

97. Brabant Advies. *Slutelrol voor de bodem bij klimaatverandering*. Den Bosch: 2017.

98. F. van Dam, L. Pols, H. Elzenga. *Zorg voor Landschap. Naar een natuurinclusief omgevingsbeleid*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, 2019.

99. Argumentenfabriek. *Waardenkaart natuur*.

water wordt gepompt om de veenweidegebieden droog te malen, hooggelegen zandgronden worden besproeid, dammen in eken op de Veluwe houden het water vast. Het zou echter duurzamer zijn om te stoppen met pompen en de veenweidegebieden gewoon weer veen te laten zijn, om de hooggelegen

zandgronden gewoon weer te laten begroeien met gewassen die wel tegen droogte kunnen, of gewoon bos te laten worden. Dat de mens alles kán managen, rechtvaardigt nog niet de keuze om dit ook te dóen.

Aandachtspunten voor D66

De forse woningbouwopgave en de haast om dit maatschappelijke probleem aan te pakken, kan botsen met de noodzaak om ruimte vrij te maken en houden voor natuur én de ambities voor verdichting. Gezien genoemde waarden van de natuur is het essentieel om ruimte hiervoor te verankeren in alle woningbouwplannen. Bouw mag niet ten koste gaan van natuur. Door slimme keuzes kunnen natuurversterking en woningbouw worden gecombineerd. Denk aan de natuurinclusieve woningbouw op de Markerwadden tussen IJburg en Almere.

Op deze manier is het mogelijk zowel de waterkwaliteit en de biodiversiteit te verbeteren als woningen toe te voegen.

Door toekomstige verkleining van de landbouwsector komt grond vrij. Een dilemma daarbij is hoe deze vrijgekomen grond verdeeld wordt tussen woningbouw, energie uit zon en wind, recreatie en natuur. Hierin moet een goede afweging worden gemaakt, waarbij natuur even zwaar moet wegen als de overige ruimtevragers.

Hoofdstuk 5

Ruim baan voor werk

Door de eeuwen heen zijn we in ruimtelijke zin steeds efficiënter gaan werken. Waar vroeger grote maakbedrijven in Nederland veel ruimte innamen en ook de landbouwsector voor veel werkgelegenheid zorgde, heeft Nederland zich sinds de jaren zeventig steeds meer ontwikkeld tot een kennis- en diensteneconomie.

De maakindustrie, zoals grote scheepswerven en de textielsector, sloten noodgedwongen hun deuren. De landbouwsector kromp daarnaast als werkgever snel, mede vanwege schaalvergroting. Kantorenlocaties, *science parcs* en campussen daarentegen raakten sterk in opkomst en hadden als voordeel dat ze aanmerkelijk minder ruimte innamen en het milieu minder belastten. Was de industrie eind jaren zestig nog verantwoordelijk voor bijna een kwart van de banen in Nederland, in 2016 was dit aandeel nog maar 10 procent. In de landbouwsector daalde de werkgelegenheid zelfs tot onder de 5 procent.¹⁰⁰

Op basis van deze cijfers is de positieve conclusie dat we er in de afgelopen decennia steeds beter in geslaagd zijn om 'werk' in te passen in de schaarse ruimte. Daarmee is er meer balans gekomen. Maar de ontwikkeling van de diensteneconomie laat tegelijk een sterk nadelig effect zien. De locaties waar de kenniseconomie zich manifesteert, zijn niet gelijk verdeeld over Nederland. Werkgelegenheid concentreert zich in grote steden en de banengroei in perifere gemeenten blijft achter. Binnen de steden concentreren de banen voor mensen met een theoretische, meestal 'hogere', opleiding zich bovendien steeds meer binnen de stadsgrenzen, terwijl de banen voor mensen met een praktische, meestal 'lagere', opleiding naar de buitenranden van de stad worden gedrukt. De consequenties van deze groeiende spreiding zorgt ervoor dat de bereikbaarheid van banen voor iedereen steeds

meer onder druk komt te staan. Dit brengt nieuwe dilemma's met zich mee.

Kantoren, campussen en bedrijventerreinen

De kenniseconomie is de afgelopen tien jaar hard gegroeid. Deze economie vertaalt zich ruimtelijk in een sterke groei van het aantal kantoren, campussen en *science parcs*, met name in de grote steden. Bedrijventerreinen binnen de stedelijke agglomeraties zijn op hun beurt veelal verplaatst naar de randen van of buiten de gemeentegrenzen.¹⁰¹ De kennis- en diensteneconomie is tegelijkertijd afhankelijk van de facilitaire ondersteuning: horeca, kunst, cultuur en vermaak zoals winkels, evenementen en recreatie. Het aantal banen in deze sectoren is ook sterk gegroeid, de omzet maakt inmiddels bijna 20 procent uit van het bbp. Juist deze spelers van de economie bevinden zich steeds meer op binnenstedelijke knooppunten, nabij OV-knooppunten. Op die manier zijn deze locaties goed bereikbaar voor werknemers die bereid zijn grote reisafstanden af te leggen. De snelgroeende steden waar de kenniseconomie floreert, ontwikkelen zich daarmee als knooppunten van banen en werk voor hoger opgeleiden (rondom stationslocaties). Voor bedrijven zijn dit aantrekkelijke gebieden om zich te vestigen vanwege de vele hoger opgeleiden die er samenkomen. Dit is het meest dominant en zichtbaar in de steden: in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Eindhoven, Arnhem/Nijmegen, Zwolle en Groningen.

100. Femke Hitzert, Hans Langenberg en Frank Notten. *Belang, ontwikkeling en structuur van de Nederlandse industrie*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2017.

101. Architectuur van arbeid. Ruimte voor werk in groeiende steden <https://deltametropool.nl/nieuws/ruimte-voor-werk-in-groeiende-steden/>, laatst geraadpleegd op 25 februari 2022.

Buiten de stedelijke groeikernen heeft bedrijvigheid het moeilijk, krimpt de bevolking en verdwijnen voorzieningen

Grotere ruimtelijke spreiding

In deze stedelijke agglomeraties neemt het werk voor werknemers in de productie tegelijkertijd sterk af. Bedrijventerreinen in de sterk groeiende steden, waar banen in de industrie, bouwnijverheid en handel zich concentreren, worden steeds vaker de stad uitgedrukt. Grondprijzen worden te hoog en het oplopende woningtekort maakt dat bedrijventerreinen binnen de bebouwde kom steeds vaker worden omgevormd naar nieuwe bouwlocaties voor woningen. Het gevolg is dat banen voor mensen met een praktische opleiding steeds vaker op een grotere afstand van woonwijken in de stad komen te liggen. Zij moeten hierdoor verder reizen, wat zij niet altijd kunnen of willen vanwege geld- of tijdgebrek. Het gevolg is dat inwoners van binnensteden, met name in (voormalige) arbeiderswijken, moeilijk werk kunnen vinden op een voor hen acceptabele reisafstand.

De toenemende afstand tot werk beperkt zich niet alleen tot deze groep. De kansen op werk voor hoger opgeleide werknemers in gemeenten buiten de groeiende kernen daalt eveneens sterk, omdat kantoren en campussen zich steeds meer concentreren in een beperkt aantal steden. Is de kantorenmarkt in Amsterdam, Utrecht en Rotterdam nog goed ontwikkeld, in Alkmaar, Roosendaal of Almelo is deze markt inmiddels al sterk op zijn retour. Deze toenemende concentratie zorgt ervoor dat steeds meer hoger opgeleiden

naar deze grote steden trekken en dat mensen in gebieden waar de reistijd naar werk oploopt tot meer dan een uur zelfs gedwongen worden te verhuizen. Gebieden met weinig banen voor deze groep werknemers krijgen hierdoor te maken met krimp. Buiten de stedelijke groeikernen heeft bedrijvigheid het moeilijk, krimpt de bevolking en verdwijnen voorzieningen.

Ruimte voor werk voor iedereen

Deze grotere ruimtelijke spreiding versterkt de kansongelijkheid op de arbeidsmarkt. Om de banenkansen voor praktisch geschoolden te vergroten, is het van belang om ook in de binnensteden, met name in die van de grote steden, volop ruimte te bieden aan de maakindustrie, handel en logistiek. Hiervoor zou naar locaties zowel binnen als aan de randen van de stad moeten worden gezocht. Voor het combineren van wonen en werken op één locatie groeien de mogelijkheden, temeer daar de milieucategorieën die horen bij maakbedrijven steeds lager worden, als gevolg van innovaties in productietechnologieën (denk aan 3D-printen). Binnenstedelijk kan het combineren van wonen en werk op dergelijke locaties ook een antwoord bieden op het woningtekort.

Anderzijds dienen buitenstedelijke bedrijventerreinen beter ontsloten te worden met openbaar vervoer, zodat ze ook bereikbaar worden voor werknemers zonder auto en/of met een lager inkomen.

Snelle fietsverbindingen (en zogenaamde fietsstraten) kunnen ook uitkomst bieden. Regio's en steden buiten de 'groeigebieden' kunnen gezamenlijk onderzoeken hoe verouderde bedrijventerreinen getransformeerd kunnen worden. Hiervoor zijn verschillende opties: van centra voor logistiek en distributie en ruimte voor

circulaire economie tot natuur. Het gaat hier dus om herbestemming van bestaande bedrijventerreinen in plaats van de aanleg van nieuwe locaties. Daarnaast is het van belang – mede met nationale ondersteuning – een minimale hoeveelheid voorzieningen in gemeenten buiten de groeikernen te behouden.

Aandachtspunten voor D66

Bij beslissingen over de vestiging van bedrijven, industrie en campussen zal ook - meer dan vroeger - kritisch gekeken moeten worden naar de geplande locaties. Bezien vanuit brede welvaart zal meer sturing vanuit de overheid nodig zijn om ook binnenstedelijk bedrijventerreinen beschikbaar te houden. Dit kan botsen met de meer traditioneel-liberale overwegingen om de vestiging van bedrijven over te laten aan de vrije markt. Volledige vrije marktwerking leidt in de praktijk tot meer ruimtelijke spreiding en daarmee tot kansenongelijkheid op het gebied van werk. Daarnaast kan de ambitie om weer meer

bedrijventerreinen binnen de stad te organiseren op gespannen voet staan met de eerdere oproep om binnensteden zoveel mogelijk autoluw te maken, en dus ook vrachtverkeer te mijden. Een mogelijke oplossing is om bedrijventerreinen niet binnen de eerste ring, maar aan de randen van de stad te positioneren en deze tegelijkertijd te ontsluiten met hoogwaardig openbaar vervoer en/of te voorzien van snelle fietsverbindingen. Op deze terreinen kan ook de groeiende vraag naar stadslogistiek (pakket- en bezorgdiensten) mogelijk gemaakt worden, waarmee ook banen voor lager opgeleiden gecreëerd worden.

Aanbevelingen voor lokale coalitieonderhandelaars

Om lokaal maximaal de ruimte te bieden aan vrijheid, gelijkheid en democratie, doen we op basis van bovenstaande analyses de volgende aanbevelingen aan lokale D66-politici. Specifiek richten we ons in deze aanbevelingen op de onderhandelaars voor de nieuwe lokale coalitieakkoorden.

- 1** Beoordeel plannen voor ruimtelijke ingrepen vanuit een (regionaal) **perspectief van brede welvaart om in alle regio's de kwaliteit van de leefomgeving te behouden of verbeteren**. Stel dus niet alleen de vraag of deze plannen economische winst en banen opleveren of ruimtelijk gezien eenvoudig in te passen zijn, maar laat andere waarden net zo zwaar meewegen in de beoordeling: gevolgen voor klimaat, natuur en biodiversiteit, beleving, leefbaarheid en lokale identiteit.
- 2** **Ontwikkel een gereedschapskist voor goede inspraak van burgers bij de energietransitie en andere klimaatmaatregelen, vanaf de allereerste planvorming**. Denk aan een lokaal burgerberaad met aselect geselecteerde inwoners, maar ook aan de vele andere mogelijkheden om een representatieve groep binnen de gemeente daadwerkelijke inspraak te geven. **Stel ook gedragswetenschappers aan binnen de gemeente** en zet extra stappen om inwoners doorgaans niet vooraan staan bij participatietrajecten te betrekken.
- 3** **Fietspaden, openbaar vervoer, scholen, duurzame energievoorziening en -opslag, groen en landschap moeten onderdeel zijn van alle bouwplannen**. Deze ruimtelijke aspecten moeten bij de allereerste schets van een nieuw plangebied worden meegenomen, ook op inbreidingslocaties. Investeer in **hoogwaardige OV- en (snel)fietsverbindingen** naar bijvoorbeeld bedrijventerreinen aan de randen van gemeenten, om alle plekken in de gemeente maximaal bereikbaar te houden. Het terugdringen van autogebruik in de stad is immers alleen mogelijk wanneer daar goede alternatieven voor geboden worden, zeker voor mensen die vanwege hun werk nu nog afhankelijk zijn van de auto. Ontwikkel locaties die duurzame vervoersstromen (lopen, fietsen, OV) versterken en minder duurzame netwerken ontlasten, eventueel in combinatie met de aanleg van nieuwe infrastructuur. Neem de vijftienminutenstad daarbij als ijkpunt.
- 4** **Maak gebruik in plaats van bezit uitgangspunt bij mobiliteit. Stel de parkeernorm naar beneden bij op plekken waar hoogwaardige alternatieve verbindingen kunnen worden geboden**. In binnensteden is simpelweg geen ruimte voor het huidige aantal auto's, zeker met het oog op toekomstige verdichting. Maak echter duidelijk dat minder autobezit geen beperking is, maar dat de vrijgemaakte ruimte wordt gebruikt om de verblijfskwaliteit en klimaatbestendigheid te verbeteren. Laat inwoners daarbij ook zelf ideeën aandragen en mee-ontwerpen. Stel een mobiliteitsprogramma van eisen op bij alle bouwopgaven.

- 5 Maak het lokale bodem- en watersysteem integraal onderdeel van wat boven op de bodem gebeurt:** bouw, mobiliteit, natuur- en landschapsbeheer. Ruimtelijke ontwikkelingen moeten immers **volhoudbaar en toekomstvast** zijn. Wees je bewust van de risico's op lange termijn van bouwen in de meest laaggelegen gebieden van Nederland. Bouw duurzaam en energieneutraal, natuurinclusief en circulair, levensloopbestendig en flexibel. En onthoud: het groenste gebouw is het gebouw dat er al staat.
- 6 Bouw binnen de bebouwde kom.** Het is sneller en goedkoper dan bouwen in de polder, spaart natuur en geeft bestaande wijken een 'boost'. Dit vraagt om creativiteit en een **ruimere blik op 'aangenaam wonen'** waarbij het traditionele ideaal van een grondgebonden koophuis met een tuin niet langer leidend kan zijn. Zoek naar manieren om de voordelen van dit 'ideaal', zoals voldoende buitenruimte, in een andere vorm binnen de bebouwde kom terug te laten komen. Het voordeel van verdichting is dat veel faciliteiten, zoals groenvoorzieningen of fietsenstallingen, in de omgeving op collectieve wijze aangeboden kunnen worden. Een belangrijk criterium daarbij is dat jongere en oudere generaties gelijke kansen krijgen op de woningmarkt.
- 7 Werk samen met marktpartijen zoals projectontwikkelaars en woningcorporaties om de juiste woningen voor de juiste doelgroepen in de gemeente te realiseren.** Onderzoek de huidige en toekomstige woonbehoefte en speel daarop in. Via grondpolitiek en heldere afspraken, ook over de verdeling van verschillende woonsoorten op wijkniveau, kunnen de juiste woningen voor de juiste doelgroepen worden gerealiseerd en kan de keuzevrijheid op het gebied van wonen voor mensen met zowel hoge als lage inkomens worden vergroot.
- 8 Maak ruimte voor lokale energieopslag in wijken,** waarbij de lokaal opgewekte energie tijdelijk wordt opgeslagen in batterijen, bijvoorbeeld in auto's of in lantaarnpalen.
- 9 Zorg dat iedereen profiteert van de energietransitie** via instrumenten als een gedifferentieerde subsidieregeling, groenleningen tegen een lage rente en huur- en leaseconstructies voor zonnepanelen.
- 10 Investeer in ruimte voor werk en studie op alle opleidingsniveaus.** Transformeer stationsgebieden bijvoorbeeld in nieuwe innovatiedistricten waar wonen en werken gecombineerd worden, en bied ruimte aan de maakindustrie waar mensen met een praktisch beroep aan de slag kunnen. Vaklieden zijn hard nodig om de komende jaren de energietransitie mogelijk te maken en de bouwopgaven in binnenstedelijk gebied te realiseren.